

The Greek Review of Social Research

Vol 152 (2019)

152

A socioeconomic analysis of Greek entrepreneurs' migration to Bulgaria before and after the 2007 crisis

Nikos Kapitsinis

doi: [10.12681/grsr.21454](https://doi.org/10.12681/grsr.21454)

Copyright © 2019, The Author

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Kapitsinis, N. (2019). A socioeconomic analysis of Greek entrepreneurs' migration to Bulgaria before and after the 2007 crisis. *The Greek Review of Social Research*, 152, 159–208. <https://doi.org/10.12681/grsr.21454>

*Νίκος Καπιτσίνης**

Μια κοινωνικοοικονομική ανάλυση της μετανάστευσης Ελλήνων επιχειρηματιών στη
Βουλγαρία πριν και μετά την κρίση του 2007

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει μια κοινωνικοοικονομική ανάλυση της μετανάστευσης μικρομεσαίων επιχειρηματιών στη βάση της διαφοροποίησης του κοινωνικού, οικονομικού και θεσμικού πλαισίου. Συγκεκριμένα, εξετάζει τις μετακινήσεις μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων από την Ελλάδα στη Βουλγαρία, συγκρίνοντας τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες μεταξύ των δύο χωρών πριν και μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2007. Ο συγγραφέας υιοθετεί το εννοιολογικό μοντέλο της καπιταλιστικής ποικιλοχρωμίας για την ερμηνεία των διακριτών πολιτικών οικονομικών αναλύοντας τις επιχειρηματικές αποφάσεις για τη μετεγκατάσταση. Το άρθρο στηρίζεται σε στοιχεία έρευνας πεδίου που πραγματοποιήθηκε το 2014 στη Βουλγαρία.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνικοοικονομική διαφοροποίηση, καπιταλιστική ποικιλοχρωμία, μετανάστευση επιχειρηματιών, Ελλάδα, Βουλγαρία

* Δρ Οικονομικής Γεωγραφίας. Ερευνητής στο Πανεπιστήμιο του Cardiff,

e-mail: kapitsininis1@cardiff.ac.uk

Κατάθεση: 25 Σεπτεμβρίου 2018 Αποδοχή: 7 Μαρτίου 2019 Δημοσίευση: 30 Σεπτεμβρίου 2019

*Nikos Kapitsinis**

A socioeconomic analysis of Greek entrepreneurs' migration to Bulgaria before and after the 2007 crisis

ABSTRACT

This paper presents a socioeconomic analysis of small and medium-sized entrepreneurs' migration, based on the differentiation of the social, economic, and institutional conditions. It examines the relocation of small and medium-sized companies from Greece to Bulgaria, comparing the socioeconomic frameworks in the two countries before and after the 2007 global economic crisis. The author adopts the conceptual framework of variegated capitalism, in order to interpret distinct political economies, analysing business decisions for relocation. The analysis draws upon original data collected from a fieldwork conducted in Bulgaria in 2014.

Keywords: Socioeconomic differentiation, capitalist variegation, entrepreneurial migrations, Greece, Bulgaria

* PhD in Economic Geography. Researcher at Cardiff University, e-mail: kapitsinisn1@cardiff.ac.uk

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μετανάστευση επιχειρηματιών αναπτύσσεται σε διακριτά κοινωνικά, οικονομικά και θεσμικά πλαίσια (Hudson, 2001). Η μετανάστευση επιχειρηματιών είναι δυναμικό φαινόμενο και υπόκειται σε αλλαγές από ευρύτερες υποκείμενες δυνάμεις, όπως η παγκοσμιοποίηση. Μεταξύ άλλων δυνάμεων, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007 είχε γεωγραφικά άνισες επιπτώσεις στις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.

Το άρθρο αυτό αποσκοπεί στην ανάλυση των παραμέτρων της πρόσφατης αύξησης της μετανάστευσης μικρομεσαίων επιχειρηματιών από την Ελλάδα στη Βουλγαρία, στη βάση της διαφοροποίησης του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου μεταξύ των δύο χωρών. Αυτό γίνεται μέσω της σύγκρισης των κοινωνικών, οικονομικών και θεσμικών συνθηκών πριν και μετά την κρίση στην Ελλάδα και τη γειτονική χώρα, υιοθετώντας μια ανάλυση πολιτικής οικονομίας με βάση το θεωρητικό πλαίσιο της καπιταλιστικής ποικιλοχρωμίας (capitalist variegation) (Peck and Theodore, 2007). Η εξέταση αυτού του φαινομένου παρέχει πολύτιμες παρατηρήσεις που προάγουν την ερμηνεία της κρίσης από γεωγραφική άποψη.

Στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, όλες οι περιφερειακές οικονομίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) όπως η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία, γνώρισαν βαθιά ύφεση λόγω της οικονομικής θέσης τους στην ΕΕ, των αδύναμων θεσμών τους και των προγραμμάτων δημοσιονομικής ισορροπίας που εφαρμόστηκαν από τις κυβερνήσεις τους. Η Ελλάδα έχει πληγεί εντονότερα εξαιτίας της σφοδρότητας και της έκτασης των εφαρμοζόμενων πολιτικών λιτότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ελληνικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) έχουν επηρεαστεί σημαντικά, με πολλούς επιχειρηματίες να αποφασίζουν να μεταναστεύσουν στα Βαλκάνια. Στην πραγματικότητα, από το 2007 έως το 2014 μεταφέρθηκαν από την Ελλάδα

περισσότερες από 10.000 εταιρείες, από τις 835.000 ΜΜΕ που ήταν εγγεγραμμένες το 2014 (1,2% του συνόλου των ΜΜΕ στη χώρα) (Karitsinis, 2019).

Σχετικά με τη δομή του άρθρου, οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία εξετάζονται στο τέταρτο τμήμα του, αφού αναλυθούν η θεωρητική προσέγγιση και η μεθοδολογία της έρευνας, ενώ στο τέλος περιγράφονται τα βασικά συμπεράσματα.

2. ΕΞΕΤΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΠΟΙΚΙΛΟΧΡΩΜΙΑΣ

Ως μετεγκατάσταση επιχειρήσεων ορίζεται η μεταφορά μέρους ή του συνόλου της επιχείρησης σε άλλη τοποθεσία (Kiss, 2007, σελ. 47). Η ολική μετεγκατάσταση αναφέρεται στη συνολική μετακίνηση μιας εταιρείας, συμπεριλαμβανομένης και της έδρας. Μερικές φορές οι επιχειρηματίες αποφασίζουν να μη μεταφέρουν την έδρα και να μετακινήσουν έναν τομέα μόνο της εταιρείας, συνήθως το κομμάτι της παραγωγής, το οποίο θεωρείται μερική μετεγκατάσταση (Domanski, 2003).

Από το 1980 έως το 2005, υπό συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης σε μακροοικονομικό επίπεδο (το παγκόσμιο ΑΕΠ αυξήθηκε έξι φορές), πολλοί επιχειρηματίες ερμήνευσαν τη μετεγκατάσταση σαν ευκαιρία (Kiss, ό.π.). Ωστόσο, ορισμένοι επιχειρηματίες μετανάστευσαν για να αποφύγουν την αποτυχία των επιχειρήσεών τους σε περιπτώσεις οικονομικής ύφεσης σε συγκεκριμένους τόπους και οικονομικούς τομείς (Karagianni and Labrianidis, 2001). Σε οποιοδήποτε σενάριο, οι ερευνητές ισχυρίστηκαν ότι οι επιχειρηματίες μετακινούνται έχοντας ως ευρύτερα κίνητρα την επέκταση αγορών και τη μείωση του λειτουργικού κόστους (Domanski, ό.π.).

Οι επιχειρηματίες μετακινούν τις εταιρείες τους, προσπαθώντας να εγκατασταθούν σε περιοχές που αυξάνουν την κερδοφορία τους (Hudson, ό.π.· Harvey, 2006). Παράγοντες του κοινωνικού, οικονομικού και θεσμικού περιβάλλοντος επηρεάζουν την επιχειρηματική κερδοφορία και κινητικότητα, καθώς οι επιχειρήσεις λειτουργούν σε συνάρτηση με το κοινωνικοοικονομικό τους πλαίσιο (Hudson, ό.π.). Το κόστος εργασίας και μεταφοράς, το επίπεδο εμπιστοσύνης, η φορολογία, η διαφθορά και η γραφειοκρατία έχουν αναδειχθεί ως οι σημαντικότεροι παράγοντες μετεγκατάστασης (Karagianni and Labrianidis, ό.π.· Guzik and Micek, 2008). Ωστόσο, οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες καταγράφουν μεγάλες αλλαγές στο πλαίσιο οικονομικής ύφεσης. Ο Harvey (ό.π.) ερμήνευσε τη μετεγκατάσταση ως μια προσπάθεια των επιχειρηματιών να αποφύγουν την πτώση των κερδών και την οικονομική κάμψη, αξιοποιώντας τη χωρική διαφοροποίηση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών (Hudson, ό.π.).

Ακολουθώντας τους Bathelt και Glückler (2014), οι οποίοι αντιλήφθηκαν τους θεσμούς ως διαμεσολαβητές μεταξύ των κοινωνικοοικονομικών πρακτικών (μικρο-επίπεδο ανάλυσης) και των δομών, στο μακρο-επίπεδο ανάλυσης, ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται τις κοινωνικοοικονομικές πρακτικές, όπως η επιχειρηματική μετεγκατάσταση, ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ δομών και θεσμών. Ως δομές ορίζονται οι σταθεροί και προσωρινοί, αν και πολύ μακροπρόθεσμοι, διακανονισμοί κοινωνικών σχέσεων (Hudson, ό.π.). Από την άλλη, οι θεσμοί είναι μορφές συνεχών και σχετικά σταθερών προτύπων κοινωνικής πρακτικής, που οφείλονται είτε σε σκόπιμη συγκρότηση είτε σε ακούσια εμφάνιση (Bathelt and Glückler, ό.π., σελ. 346).

Επομένως, για την ανάλυση της επιχειρηματικής εγκατάστασης στο περιβάλλον της οικονομικής κρίσης, το άρθρο υιοθετεί μια σκοπιά πολιτικής

οικονομίας, συνδυάζοντας τη μαρξιστική με τη θεσμική (institutional) σχολή σκέψης. Ο συνδυασμός αυτών των θεωριών παρέχει το κατάλληλο έδαφος για την ανάλυση της πολιτικής οικονομίας, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι η οικονομία είναι κοινωνικά και πολιτιστικά κατασκευασμένη (Jessop, 2009). Πρόσφατα, ερευνητές έχουν συνδυάσει τη μαρξιστική και θεσμική θεωρία για την ερμηνεία της εξέλιξης του καπιταλισμού, μελετώντας την αλληλεξάρτηση μεταξύ των δομών, των θεσμών και της ανθρώπινης δράσης σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο (Cullenberg, 2000· Hudson, ό.π.). Το παρόν άρθρο δράττεται της ευκαιρίας να συνδυάσει αυτές τις σχολές σκέψης, ξεπερνώντας τις μονοδιάστατες ερμηνείες της μετεγκατάστασης επιχειρήσεων.

Το θεωρητικό πλαίσιο αρχικά βασίζεται στη μαρξιστική προσέγγιση. Η συγκεκριμένη σχολή σκέψης έχει συμβάλει σημαντικά στην ανάλυση της βιομηχανικής γεωγραφίας, θέτοντας τα θεμέλια για να εξηγήσει την κινητικότητα των επιχειρήσεων σε περίπτωση οικονομικής κρίσης, υπογραμμίζοντας τη σημασία των οικονομικών δομών (Massey, 1995· Harvey, ό.π.). Πρώτον, εξηγεί την επιχειρηματική μετεγκατάσταση ως αναπόσπαστο μέρος μιας οικονομικής αναδιάρθρωσης, όπως η κρίση, χωρίς να προβλέπει κοινωνικοοικονομικές πρακτικές και χωρίς να γίνονται μη ρεαλιστικές υποθέσεις όπως ο τέλει ανταγωνισμός, σε αντίθεση με τη νεοκλασική θεωρία (Hudson, ό.π.). Αυτό είναι κρίσιμο για το συγκεκριμένο άρθρο, καθώς δεν προβλέπει αλλά εξηγεί πραγματικά γεγονότα μετεγκατάστασης επιχειρήσεων. Δεύτερον, αυτό το μέρος της βιβλιογραφίας συνδέει τη χωρική μετακίνηση των επιχειρήσεων με το οικονομικό σύστημα και τις ευρύτερες διεργασίες του, ενώ αναγνωρίζει την περιοδικότητα και τη δομική φύση των κρίσεων του καπιταλισμού (Smith, 2010). Αυτή η σχολή σκέψης ερμηνεύει την κινητικότητα των επιχειρήσεων ως εγγενή διαδικασία της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης,

ασκώντας έτσι κριτική στις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις, με τις επιχειρήσεις να επιδιώκουν την αύξηση της κερδοφορίας μετακινούμενες ακόμη και σε λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες (στο ίδιο).

Το άρθρο επεκτείνει την ανάλυση πέρα από τις δομές, δίνοντας έμφαση στον ρόλο των θεσμών (Hollingsworth and Boyer, 1997· Martin, 2000). Η θεσμική ανάλυση λαμβάνει υπόψη τα χαρακτηριστικά των φορέων λήψης αποφάσεων, καθώς η ανθρώπινη δράση έχει μεγάλη σημασία για την επιχειρηματική επίδοση (Martin, ό.π.). Προκειμένου να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο η αλληλεπίδραση μεταξύ των θεσμών και των δομών επηρεάζει την επιχειρηματική κινητικότητα, είναι απαραίτητο να θεωρηθούν οι οικονομικές πρακτικές ως ενσωματωμένες σε ένα συγκεκριμένο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο (Sayer, 2001). Η θεσμική σχολή σκέψης είναι εξαιρετικά χρήσιμη γι' αυτή την προσέγγιση, σε αντίθεση με πιο αφηρημένες θεωρίες όπως η νεοκλασική, που συχνά αφαιρεί τις κοινωνικοοικονομικές πρακτικές από το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται (Martin, ό.π.).

Η γεωγραφική ποικιλομορφία των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών αναλύεται μέσω της ποικιλοχρωμίας του καπιταλισμού (Peck and Theodore, ό.π.). Η προσέγγιση αυτή θέτει τις βάσεις για τη μελέτη των πολυεπίπεδων και ποικιλόμορφων εκδηλώσεων του καπιταλισμού και των ξεχωριστών πολιτικών οικονομιών (στο ίδιο). Αυτή η οπτική αναγνωρίζει πως οι οικονομικές πρακτικές και οι θεσμοί παίρνουν διαφορετικές και ειδικές μορφές σε κάθε γεωγραφική ενότητα, είτε πρόκειται για χώρα, περιφέρεια ή τοπική περιοχή.

Η προσέγγιση της καπιταλιστικής ποικιλοχρωμίας έχει υποτιμήσει τα χαρακτηριστικά και τις αποφάσεις των εταιρειών (Dixon, 2011). Ωστόσο, η

επιχείρηση πρέπει να αποτελεί μέρος της ανάλυσης της κοινωνικοοικονομικής διαφοροποίησης, καθώς οι πρακτικές στο μικρο-επίπεδο επηρεάζουν τις διαδικασίες του μακρο-επιπέδου (Hudson, ό.π.). Ως εκ τούτου, η παρούσα εργασία επεκτείνει τον αναδυόμενο τομέα της οικονομικής γεωγραφίας, που σχετίζεται με την εξέταση της καπιταλιστικής ποικιλοχρωμίας, μέσω μιας προσέγγισης επικεντρωμένης στην επιχείρηση (Dixon, ό.π.· Zhang and Peck, 2016), εισάγοντας αποφάσεις επιχειρηματικής μετανάστευσης στη μελέτη της διαφοροποίησης των διακριτών πολιτικών οικονομιών. Με την εισαγωγή των αποφάσεων μετεγκατάστασης στη μελέτη των διακριτών πολιτικών οικονομιών, δίδεται προσοχή στην αλληλεπίδραση μεταξύ δομών, συμπεριλαμβανομένης της κρίσης και της θέσης μιας χώρας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας και των θεσμών, τόσο των τυπικών, όπως η θεσμική ικανότητα του κράτους, όσο και των άτυπων, που σχετίζονται με ήθη, έθιμα, και κοινωνικούς «άγραφους» κανόνες, όπως το επίπεδο εμπιστοσύνης.

Στη βάση αυτή, η καπιταλιστική ποικιλοχρωμία συνδυάζεται ουσιαστικά με το θεωρητικό πλαίσιο του συνδυασμού μαρξιστικής και θεσμικής προσέγγισης. Με άλλα λόγια, μας βοηθά να κατανοήσουμε την αλληλεπίδραση και τη σύνδεση των δομών με τους θεσμούς. Η επιχειρηματική κινητικότητα στο περιβάλλον της οικονομικής κρίσης αναλύεται ως μία οικονομική πρακτική που επηρεάζεται από την αλληλεπίδραση μεταξύ των δομών και των θεσμών.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η παρούσα μελέτη έχει επεξηγηματικό σκοπό, προσπαθώντας να εξηγήσει τους λόγους που Έλληνες επιχειρηματίες μεταναστεύουν στη Βουλγαρία. Επομένως, το άρθρο συνδυάζει ποσοτική με ποιοτική ερευνητική προσέγγιση, χρησιμοποιώντας

δομημένα ερωτηματολόγια και ημιδομημένες συνεντεύξεις. Με αυτόν τον τρόπο αντιμετωπίζει τους περιορισμούς των εργασιών που χρησιμοποιούν μια μέθοδο κι ενισχύει την εγκυρότητα των ερευνητικών επιχειρημάτων (Johnson and Onwuegbuzie, 2004).

Η ανάλυση βασίζεται σε πρωτότυπα δεδομένα που συλλέχθηκαν σε έρευνα πεδίου, που διεξήχθη από τον Μάιο έως τον Ιούλιο του 2014 στη Βουλγαρία. Οι συμμετέχοντες ήταν ιδιοκτήτες ελληνικών ΜΜΕ, που μετακινήθηκαν στη Βουλγαρία στην προ- και μετα-κρίσης περίοδο. Ένα τυχαίο δείγμα δεν θα ήταν δυνατό, καθώς δεν υπάρχει επίσημη βάση δεδομένων ελληνικών εταιρειών στη Βουλγαρία, ειδικά για τις ΜΜΕ, ενώ η επίσημη εταιρεία προσέλκυσης ξένων επενδύσεων έχει στοιχεία κυρίως για τις μεγάλες επιχειρήσεις (IBA, 2019). Επιπλέον, τα μοναδικά στοιχεία που ήταν προσβάσιμα στον συγγραφέα ήταν εξαιρετικά ανακριβή. Ύστερα από προσπάθειες δύο μηνών ο συγγραφέας κατάφερε να αποκτήσει λίστα με 1.500 ενεργές επιχειρήσεις ελληνικών συμφερόντων από το νομικό οργανισμό Ciela (<https://www.ciela.net/>) στη Βουλγαρία. Η λίστα δεν βοήθησε ουσιαστικά, καθώς τα στοιχεία των εταιρειών δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Η μεγάλη πλειονότητα των επιχειρήσεων δεν μπόρεσε να εντοπιστεί, διότι κατά την επίσκεψη του συγγραφέα στις τοποθεσίες διαπιστώθηκε ότι οι διευθύνσεις τους δεν αντιστοιχούσαν σε ελληνικές επιχειρήσεις, αλλά σε κατοικίες. Έτσι, ο συγγραφέας αναγκάστηκε να προσφύγει σε μη-τυχαίο δείγμα με τη μέθοδο της «χιονοστιβάδας» (snowballing), που είναι κατάλληλη για ποιοτική επεξηγηματική έρευνα σχετικά με πληθυσμούς για τους οποίους δεν υπάρχουν προσβάσιμα στοιχεία (Forza, 2002).

Ξεκινώντας από επιχειρήσεις που αναγνωρίστηκαν οπτικά με ελληνικές πινακίδες σε αυτοκίνητα στους χώρους εργασίας και, στη συνέχεια, ζητώντας από τους ερωτηθέντες να προτείνουν άλλους επιχειρηματίες, ολοκληρώθηκαν κλειστά

ερωτηματολόγια και διενεργήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες ελληνικών ΜΜΕ. Ενώ τα ερωτηματολόγια και τα περιγραφικά στατιστικά στοιχεία προσέφεραν μια γενική εικόνα της κινητικότητας της επιχείρησης, οι συνεντεύξεις και η ποιοτική ανάλυση προσέθεσαν μια πιο συγκεκριμένη ανάλυση (Johnson and Onwuegbuzie, ό.π.)

Τα ερωτηματολόγια επέτρεψαν την ποσοτικοποίηση και σύγκριση δεδομένων (στο ίδιο). Αναφορικά με το περιεχόμενο, αφού ο συγγραφέας εξέτασε άλλες μελέτες, συμπεριέλαβε 33 κλειστές ρωτήσεις, που χωρίστηκαν σε τέσσερις ομάδες: το εταιρικό προφίλ (είδος και τύπος επιχειρήσεων), τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα, τη μετεγκατάσταση επιχειρήσεων και τις νέες συνθήκες στη Βουλγαρία. Οι επιχειρηματίες, κλήθηκαν να αξιολογήσουν λεπτομερώς τις συνθήκες πριν και μετά την κρίση και τα κίνητρα μετεγκατάστασης. Επίσης, εκτίμησαν τις επιπτώσεις της κρίσης στις μετακινήσεις των ΜΜΕ και την ένταξη της Βουλγαρίας στην ΕΕ (2007) και αξιολόγησαν τη σημασία των καθοριστικών παραγόντων της μετεγκατάστασης.

Σε μια προσπάθεια διεύρυνσης της ανάλυσης, ο συγγραφέας διεξήγαγε επίσης ημιδομημένες συνεντεύξεις (βλ. Παράρτημα) με ιδιοκτήτες ελληνικών ΜΜΕ στη Βουλγαρία. Οι συνεντεύξεις επέτρεψαν την κατανόηση των χαρακτηριστικών των εταιρειών (Forza, στο ίδιο). Παρείχαν στους ερωτηθέντες την ευκαιρία να εκφράσουν τις απόψεις τους σχετικά με το ελληνικό και το βουλγαρικό κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, διευκολύνοντας έτσι μια εις βάθος κατανόηση των επιχειρηματικών τακτικών.

Με αυτό τον τρόπο, οι βασικοί περιορισμοί των ερωτηματολογίων ξεπεράστηκαν από τις συνεντεύξεις, καθώς αυτές οι δύο μέθοδοι

αλληλοσυμπληρώνονται αποτελεσματικά (Johnson and Onwuegbuzie, ό.π.). Μέσα από τις συνεντεύξεις, ο συγγραφέας είχε την ευκαιρία να εξηγήσει λεπτομερώς όλες τις ερωτήσεις και να αποτρέψει τυχόν παρερμηνείες. Ενώ τα ερωτηματολόγια δεν επέτρεψαν στους ερωτηθέντες να αναπτύξουν πλήρως τις σκέψεις τους, οι συνεντεύξεις μέσω πολυάριθμων ανοιχτών ερωτήσεων τους βοήθησαν να εξηγήσουν λεπτομερώς πώς και γιατί μετέφεραν τις επιχειρήσεις τους. Μέσω των συνεντεύξεων αποκαλύφθηκαν διάφορα θέματα, συμπεριλαμβανομένης της σημασίας του ευρύτερου κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος, των σχέσεων με το κράτος και την κοινωνία των πολιτών αλλά και της βιωσιμότητας των εταιρειών.

Σε αντίθεση με την τυχαία δειγματοληψία, δεν υπάρχει κατάλληλο μέγεθος δείγματος όταν ο ερευνητής ακολουθεί τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Για τους λόγους αυτούς, ο συγγραφέας προσπάθησε να διεξαγάγει το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό συνεντεύξεων και ερωτηματολογίων, λαμβάνοντας υπόψη τους χρονικούς περιορισμούς και το συγκεκριμένο επίπεδο οικονομικών πόρων. Ο συγγραφέας ολοκλήρωσε την έρευνα όταν τα εμπειρικά δεδομένα έφθασαν στο σημείο του κορεσμού: συλλογή πληροφοριών που είχαν συλλεχθεί προηγουμένως.

Συνολικά, ο συγγραφέας συνέλεξε 176 ερωτηματολόγια. Οι 73 επιχειρηματίες μετακινήθηκαν μεταξύ της εποχής του ανοίγματος της βουλγαρικής οικονομίας και της έναρξης της οικονομικής κρίσης, δηλαδή της περιόδου πριν από την κρίση (1989-2006), ενώ οι υπόλοιποι 103 μετανάστευσαν στην περίοδο μετά την κρίση (2007 - 2014). Οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να αξιολογήσουν τη σημασία συγκεκριμένων παραγόντων μετεγκατάστασης στη βάση της κλίμακας Likert 1 (λιγότερο σημαντικός) έως 5 (πιο σημαντικός).

Για να ερευνηθούν τα κοινωνικά και πολιτισμικά ζητήματα, προσθέτοντας μια ανάλυση του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου της μετεγκατάστασης επιχειρήσεων, 72 ερωτηθέντες συμμετείχαν σε ημιδομημένες συνεντεύξεις. Αυτές παρείχαν βάθος στην ανάλυση του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος και στις δύο χώρες. Οι συνεντεύξεις μέσω πολυάριθμων ανοιχτών ερωτήσεων επέτρεψαν στους επιχειρηματίες να εξηγήσουν ποιοτικά τους κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες.

Το μη-τυχαίο δείγμα δεν επιτρέπει τη στατιστική γενίκευση των ευρημάτων στον πληθυσμό αναφοράς, κι αυτό λαμβάνεται υπόψη στην εξαγωγή των συμπερασμάτων. Τα αποτελέσματα επιτρέπουν στον συγγραφέα να χαρτογραφήσει ένα δίκτυο ελληνικών επιχειρήσεων στη Βουλγαρία και να αναδείξει σημαντικά ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία αυτής της περιπτωσιολογικής μελέτης. Η μέθοδος δειγματοληψίας και τα χαρακτηριστικά του δείγματος είναι ορθά καθορισμένα, βελτιώνοντας έτσι την εγκυρότητα του δείγματος (Fowler, 2008). Επιπλέον, πολλές φορές οι ερευνητές αναγκάζονται να προσφύγουν σε μη-τυχαία δείγματα σε έρευνες που αφορούν MME, λόγω της δυσκολίας πρόσβασης σε στοιχεία για τις μικρές επιχειρήσεις, γεγονός που δεν αλλοιώνει την ποιότητα, εγκυρότητα και αντικειμενικότητα της επιστημονικής ανάλυσης.

Η περιγραφική στατιστική (Πίνακας 1) και η συγκριτική αξιολόγηση υιοθετήθηκαν για την ανάλυση των δεδομένων από τα ερωτηματολόγια και παρείχαν μια γενική εικόνα της επιχειρηματικής μετεγκατάστασης. Ο συγγραφέας υπολόγισε τη συχνότητα του μεγέθους και του τομέα της επιχείρησης, και του τύπου και του κινήτρου της μετεγκατάστασης. Επιπλέον, υπολογίστηκε ο μέσος όρος των τιμών Likert, δηλ. το ειδικό βάρος κάθε παράγοντα μετεγκατάστασης. Τέλος, τα δεδομένα της συνέντευξης αξιολογήθηκαν χρησιμοποιώντας ποιοτική ανάλυση περιεχομένου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Το προφίλ των επιχειρήσεων της έρευνας

Αριθμός εργαζομένων	Προ-κρίσης περίοδος				Μετα-κρίσης περίοδος			
	<9	10-49	50-249		<9	10-49	50-249	
%	32.9	34.2	32.9		66	24.3	9.7	
Οικονομικός τομέας	Πρωτογενής	Βιομηχανία	Εμπόριο	Υπηρεσίες	Πρωτογενής	Βιομηχανία	Εμπόριο	Υπηρεσίες
%	2.7	46.5	21.9	28.9	3.8	15.5	29.1	51.6
Τύπος μετακίνησης	Επέκταση	Μερική μετακίνηση	Ολική μετακίνηση		Επέκταση	Μερική μετακίνηση	Ολική μετακίνηση	
%	13.6	22	64.4		23.8	11.8	64.4	
Ευρύτερο κίνητρο μετακίνησης	Επέκταση αγορών	Μείωση λειτουργικού κόστους	Επιβίωση της επιχείρησης και βελτίωση της οικονομικής της επίδοσης		Επέκταση αγορών	Μείωση λειτουργικού κόστους	Επιβίωση της επιχείρησης και βελτίωση της οικονομικής της επίδοσης	
%	33	17	50		16	12	72	

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

4. ΑΝΑΛΥΟΝΤΑΣ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Προ-κρίσης μετακίνηση: ευκαιρία για επέκταση αγορών και μείωση λειτουργικού κόστους

Η Ελλάδα, ιστορικά, κατέχει μειονεκτική θέση στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και έχει αδύναμη παραγωγική δομή και μη αποτελεσματικούς θεσμούς που έχουν επηρεάσει σημαντικά την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της χώρας (Βαλυράκης, 2008). Οι συνθήκες επιδεινώθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1980, στο πλαίσιο της απελευθέρωσης του εμπορίου με τις αναδυόμενες οικονομίες και της προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΕ, το 1981 (Αργεΐτης, 2008). Η πραγματικότητα αυτή αναδεικνύει τη θέση της Ελλάδας στην περιφέρεια της ΕΕ, και τις νέες βαθύτερες μορφές άνισης ανάπτυξης μεταξύ πυρήνα και περιφέρειας, που επέφερε η Ευρωπαϊκή καπιταλιστική ολοκλήρωση (Sakellaropoulos, 2010).

Αυτές οι εξελίξεις, παράλληλα με ένα μεγάλο κύμα ιδιωτικοποιήσεων, αποδυνάμωσαν την παραγωγική δομή της Ελλάδας και οδήγησαν στη μετάβαση από τη μερική εκβιομηχάνιση σε μεγάλη εξάπλωση του τριτογενούς τομέα (72% της συνολικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας το 2008 από 51% το 1980), καθώς και σε μεγάλη εξάρτηση από την κατανάλωση (Γιαννίτσης, 2013). Τα προϊόντα των ελληνικών ΜΜΕ δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν εκείνα των βασικών χωρών της ΕΕ αναφορικά με την τεχνολογία ή εκείνα των αναδυόμενων αγορών αναφορικά με την τιμή (Αργείτης, ό.π.). Επισημαίνοντας τη σημασία αυτών των εξελίξεων, αλλά και τις νέες οικονομικές ανισότητες που δημιούργησε η απελευθέρωση του εμπορίου με την εφαρμογή του νεοφιλελεύθερου μοντέλου, ο ιδιοκτήτης μιας κατασκευαστικής εταιρείας εξήγησε: «Η αδύναμη παραγωγική δομή μείωσε τις δυνατότητες επιχειρηματικής ανάπτυξης. Στην Ελλάδα, δεν παράγουμε». Εντούτοις, στη βάση της παγκόσμιας οικονομικής ανάπτυξης και της αισιοδοξίας, ως απόρροια της ένταξης της χώρας στην Ευρωζώνη (2001), η Ελλάδα σημείωσε σημαντική οικονομική ανάπτυξη (μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ 3,9%) (Eurostat, 2019a) και μέτρια ανεργία (10,3% 2007) από το 1996 έως το 2007 (Eurostat, 2019b). Αξίζει να σημειωθεί ότι ως μέλος της Ευρωζώνης, η Ελλάδα έπαψε να διαθέτει το κρίσιμο εργαλείο νομισματικής υποτίμησης, γεγονός που επέφερε περαιτέρω απώλεια ανταγωνιστικότητας των προϊόντων (Γιαννίτσης, ό.π.).

Οι ελληνικές κυβερνήσεις εφάρμοσαν αναποτελεσματικές αναπτυξιακές και κοινωνικές πολιτικές. Πρωτίστως, παραμέρισαν το κράτος πρόνοιας, και κυρίως την εκπαίδευση και την υγεία (Βενιέρης, 2011). Οι προεκλογικές υποσχέσεις για αναδιανομή του πλούτου προς όφελος των αδυνάτων υλοποιούνταν με βραχυπρόθεσμες και στρεβλές παροχές, όπως ανοχή σε παράνομες πρακτικές με αντάλλαγμα την κομματική υποστήριξη (Γιαννίτσης, ό.π.). Στο πλαίσιο των

νεοφιλελεύθερων οδηγιών της ΕΕ, οι κυβερνήσεις εφάρμοσαν περικοπές για την κοινωνική προστασία, ενώ οι δημόσιες δαπάνες κατευθύνθηκαν σε μη παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η αποπληρωμή δημοσίου χρέους, αμυντικοί εξοπλισμοί και αστυνόμευση (Maniatis and Passas, 2013). Εφάρμοσαν προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής στοχεύοντας να δυναμώσουν την παραγωγική δομή μέσω ιδιωτικοποιήσεων και μείωσης του κόστους εργασίας. Αυτά τα στοιχεία συνθέτουν το συγκεκριμένο καπιταλιστικό μοντέλο στην Ελλάδα μεταπολεμικά και συντέλεσαν ώστε, κατά την περίοδο 1985-2000, ο ρυθμός κέρδους της ελληνικής οικονομίας να αυξηθεί και να σταθεροποιηθεί μέχρι το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης (στο ίδιο).

Το άνοιγμα των Βαλκανικών οικονομιών μετά το 1989 δημιούργησε ένα πλαίσιο που αναγνωρίστηκε από πολλούς Έλληνες επιχειρηματίες ως ευκαιρία να εγκατασταθούν στη Βουλγαρία για να αντιμετωπίσουν τις αυξημένες ανταγωνιστικές πιέσεις (Karagianni and Labrianidis, ό.π.). Το βουλγαρικό κράτος παραμέρισε το κοινωνικό κράτος, υιοθέτησε νόμους υπέρ των επιχειρήσεων και παρείχε κίνητρα σχετικά με το κόστος εργασίας και τη φορολογία (Slaveski and Nedanovski, 2002), δείγμα του νέου καπιταλιστικού μοντέλου σε αυτή την πρώην Σοβιετική οικονομία, που επέλεξε ως δρόμο ανάπτυξης την προσέλκυση ξένων επενδύσεων (Hudson, ό.π.). Επίσης, από το 1999 το εθνικό νόμισμα είναι προσδεδεδεμένο στο ευρώ με σταθερή ισοτιμία. Η Βουλγαρία παρουσίασε υψηλή οικονομική ανάπτυξη (5,9% μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ) (Eurostat, 2019a), αλλά και υψηλή ανεργία (13,2% ετήσιο μέσο ποσοστό, έναντι 8,6% στην ΕΕ) από το 2000 έως το 2007 (Eurostat, 2019b). Κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τον κεντρικό σχεδιασμό σε οικονομία ελεύθερης αγοράς, η Βουλγαρία σημείωσε ισχυρούς ρυθμούς

αποβιομηχανοποίησης, αύξηση ξένων άμεσων επενδύσεων, και μεγάλες ανισότητες μισθών (Slaveski and Nedanovski, ό.π.).

Πολλοί Έλληνες επιχειρηματίες μετανάστευσαν στη Βουλγαρία κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, εκμεταλλευόμενοι τις διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες μεταξύ των δύο χωρών. Ο Πίνακας 2 καταδεικνύει το ειδικό βάρος (μέση τιμή Likert) διαφόρων στοιχείων στην απόφαση της μετεγκατάστασης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Ειδικό βάρος στοιχείων που επηρέασαν την απόφαση για αποχώρηση των επιχειρηματιών από την Ελλάδα και μετακίνηση στη Βουλγαρία.
Σύγκριση προ- και μετα-κρίσης*

Παράγοντας	Μ.Ο. προ-κρίσης		Μ.Ο. μετα-κρίσης	
	Ελλάδα	Βουλγαρία	Ελλάδα	Βουλγαρία
Φορολογία κι επιστροφή ΦΠΑ	4.21	4.62	4.54	4.52
Επίπεδο γραφειοκρατίας	4.12	3.49	4.30	3.94
Εργατικό κόστος	3.58	4.16	3.22	3.71
Πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση	3.24	2.53	3.86	2.22
Σταθερότητα αγοράς-επίπεδο πωλήσεων	2.96	3.08	4.13	3.42
Επίπεδο ενοικίων	2.75	2.78	2.92	3.27
Επίπεδο ανταγωνισμού	2.52	2.53	2.53	3.27
Μεταφορικό κόστος	2.42	2.75	2.43	3.15

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

Η μετακίνηση των επιχειρηματιών στη Βουλγαρία επηρεάστηκε σημαντικά από το κόστος εργασίας, λόγω της μεγάλης συμβολής του στις συνολικές επιχειρηματικές δαπάνες (Domanski, ό.π.· Kiss, ό.π.). Πράγματι, το εργατικό κόστος ήταν το τρίτο σημαντικότερο στοιχείο που επηρέασε την έξοδο των ΜΜΕ από την

Ελλάδα κατά την περίοδο πριν από την κρίση (Πίνακας 2). Οι ονομαστικοί μισθοί στην Ελλάδα αυξήθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1990, αν και με ρυθμό χαμηλότερο από εκείνον της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, ενώ αυτή η άνοδος συνοδεύτηκε από τη ραγδαία αύξηση του ευέλικτου εργατικού δυναμικού, δείγμα των αντεργατικών αναδιαρθρώσεων που επέβαλε η ΕΕ (Λαπαβίτσας, 2014). Στη Βουλγαρία το κόστος εργασίας ήταν πολύ χαμηλότερο, ενώ ο λόγος των κατώτατων μισθών μεταξύ Βουλγαρίας κι Ελλάδας ήταν 1:12 το 1995 (Karagianni and Labrianidis, ό.π.). Ως εκ τούτου, το εργατικό κόστος ήταν το δεύτερο σημαντικότερο στοιχείο που προσέλκυσε τους Έλληνες επιχειρηματίες στη Βουλγαρία.

Η πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση αποτέλεσε τον τέταρτο σημαντικότερο παράγοντα μετεγκατάστασης από την Ελλάδα. Λόγω της χαμηλής παραγωγικότητας των ελληνικών ΜΜΕ στην περιφέρεια της ΕΕ, η πρόσβαση στην τραπεζική δανειοδότηση έχει καθοριστική σημασία για τους ιδιοκτήτες ΜΜΕ για τη χρηματοδότηση του κεφαλαίου κίνησης, δηλαδή για την πληρωμή καθημερινών λειτουργικών αναγκών, όπως οι μισθοί και λογαριασμοί (Γιαννίτσης, ό.π.). Εντούτοις, η πρόσβαση στα δάνεια αυτά ήταν δύσκολη για τις ΜΜΕ, καθώς οι προϋποθέσεις λήψης ήταν αυστηρές και τα επιτόκια υψηλά, ιδίως πριν από την χρηματοπιστωτική απελευθέρωση (Αργεΐτης, ό.π.). Αντίθετα, οι συνθήκες εξωτερικής χρηματοδότησης στη Βουλγαρία δεν προσέλκυσαν σημαντικά τους Έλληνες επιχειρηματίες, δεδομένου ότι, όπως σημείωσαν οι ερωτηθέντες, το λειτουργικό κόστος για τις ΜΜΕ που μετεγκαταστάθηκαν εκεί, είχε μειωθεί κατά μέσο όρο κατά 40%, περιορίζοντας έτσι τις χρηματοδοτικές ανάγκες.

Η φορολογία, ένα στοιχείο που επηρεάζει την ελκυστικότητα μιας περιοχής (Domanski, ό.π.), κατέγραφε σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο χωρών,

αποτελώντας έτσι τον σημαντικότερο παράγοντα για τη μετεγκατάσταση και απομάκρυνση από την Ελλάδα (4,21 μέση τιμή Likert) και την είσοδο στη Βουλγαρία (4,62). Η φορολογία αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την έξοδο από την Ελλάδα, παρόλο που ο φορολογικός συντελεστής των επιχειρήσεων μειώθηκε σημαντικά από 49% το 1985 σε 29% το 2006 (Karitsinis, ό.π.). Προσπαθώντας να εξηγήσουμε τη σημασία της φορολογίας, είναι σημαντικό να επικεντρωθούμε στο χαμηλό επίπεδο εσόδων των ΜΜΕ και στη νοοτροπία των περισσότερων Ελλήνων επιχειρηματιών να αναζητήσουν γρήγορα κι εύκολα κέρδη (Αργείτης, ό.π.), καθώς η επιχειρηματική κουλτούρα είναι εξαιρετικά σημαντική για τα χαρακτηριστικά μιας εταιρείας. Στην άλλη μεριά των συνόρων, ο φορολογικός συντελεστής στη Βουλγαρία ήταν 23,5% στα τέλη της δεκαετίας του 1990 (Bitzenis, 2006).

Η ανάλυση των συνεντεύξεων αποκαλύπτει ότι το κρίσιμο ζήτημα της φοροαποφυγής πρέπει να προστεθεί στην ανάλυση της μετανάστευσης των επιχειρηματιών, καθώς οι τυπικοί θεσμοί διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις επιχειρηματικές επιδόσεις (Hollingsworth and Boyer, ό.π.). Ο ιδιοκτήτης εμπορικής εταιρείας, δήλωσε απερίφραστα: «Γνώριζα πολλούς ανταγωνιστές που διατήρησαν τις επιχειρήσεις τους χωρίς να πληρώνουν φόρους», υπογραμμίζοντας τη φοροδιαφυγή και την αναποτελεσματική πολιτική αντιμετώπισής της, ένα σημαντικό στοιχείο του ελληνικού μεταπολεμικού οικονομικού μοντέλου (Βαλυράκης, ό.π.). Οι αναποτελεσματικοί μηχανισμοί του ελληνικού κράτους (Βενιέρης, ό.π.) επέτρεψαν σε πολλούς επιχειρηματίες να λειτουργούν την επιχείρησή τους στην παραοικονομία, προσπαθώντας να αποφύγουν τη φορολογία και οδηγώντας σε άνιση κατανομή των φορολογικών επιβαρύνσεων και σε όξυνση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων (Αργείτης, ό.π.). Μεταξύ των στοιχείων που επηρέασαν τη φοροδιαφυγή ξεχωρίζουν οι αναποτελεσματικές κρατικές πολιτικές, με τη διάταξη για φορολογικές δηλώσεις

από τους φορολογούμενους και η επακόλουθη μη δήλωση εισοδημάτων, και η φοροασυλία μεγάλων κομματιών της αστικής τάξης μέσω φοροαπαλλαγών.

Το επίπεδο γραφειοκρατίας και η νομοθετική πολυπλοκότητα ήταν υψηλά και συνεπάγονταν χρονοβόρες συναλλαγές με τον κρατικό μηχανισμό και υψηλό λειτουργικό κόστος, ενώ οι καθυστερήσεις στην επιστροφή του ΦΠΑ οδήγησαν σε σημαντική απώλεια εσόδων (Βαλυράκης, ό.π.). Πράγματι, το επίπεδο γραφειοκρατίας ήταν ο δεύτερος σημαντικότερος παράγοντας για την αποχώρηση από την Ελλάδα κατά την περίοδο πριν από την κρίση. Το επίπεδο της γραφειοκρατίας ήταν υψηλό λόγω της συγκεντρωτικής λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης και της έλλειψης ηλεκτρονικής διακυβέρνησης (στο ίδιο, σελ. 338).

Τέλος, οι πελατειακές σχέσεις αποτέλεσαν ιστορικά μια πτυχή του ελληνικού θεσμικού περιβάλλοντος με αρνητικές επιπτώσεις στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της χώρας, καθώς οι επιχειρηματίες είναι ενταγμένοι σε εφήμερα ή σταθερά κοινωνικά δίκτυα που επηρεάζουν το μοντέλο ανάπτυξης σε κάθε χώρα (Sayer, ό.π.). Οι σχέσεις αυτές έχουν τις ρίζες τους στην ανεπιτυχή στήριξη ενός κράτους πρόνοιας και στην πρακτική των κομμάτων εξουσίας να ακυρώνουν πολιτικές που θα δυσαρεστούσαν μεγάλα τμήματα του εκλογικού σώματος, ώστε να διατηρήσουν την εκλογική τους υποστήριξη (Δρεττάκης, 2011). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η εμπιστοσύνη των Ελλήνων πολιτών στο κράτος ήταν πάντα χαμηλή.

Επιπλέον, τα επίπεδα εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών δεν ήταν ποτέ υψηλά, με εξαιρέσεις όπως αυτή των μελών κλειστών κοινωνικών δικτύων (Γιαννίσης, ό.π.). Ένα παράδειγμα είναι οι μεταχρονολογημένες τραπεζικές επιταγές. Οι Έλληνες επιχειρηματίες εμπιστεύονταν επαρκώς τους πελάτες τους, ώστε να επιτρέψουν την κυκλοφορία μεταχρονολογημένων τραπεζικών επιταγών ως βασικό

μέσο συναλλαγής (IME ΓΣΕΒΕΕ, 2009). Η περιορισμένη κοινωνική εμπιστοσύνη μπορεί να εξηγηθεί από τον ισχυρό ανταγωνισμό μεταξύ των πολιτών, των πελατειακών πρακτικών και της ανεπαρκούς κοινωνικής πολιτικής (Βενιέρης, ό.π.). Ωστόσο, στην Ελλάδα όπως και σε άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης υπάρχει αρκετά πλούσιο κοινωνικό κεφάλαιο δεσμού, κυρίως ανάμεσα σε μέλη φιλικών και οικογενειακών δίκτυα (Kaldi-Koulikidou, 2007). Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί το γεγονός ότι και οι πελατειακές σχέσεις διέπονται από έναν συγκεκριμένο τύπο εμπιστοσύνης.

Στην άλλη πλευρά των συνόρων, το βουλγαρικό θεσμικό περιβάλλον παρουσίασε μέτριο επίπεδο ανάπτυξης από το 1989 έως το 2006, χωρίς να καταγράφει μεγάλη αντίθεση με την Ελλάδα. Η φοροδιαφυγή και η παραοικονομία, επεκτάθηκαν τη δεκαετία του 1990 λόγω του υψηλού επιπέδου διοικητικής διαφθοράς, η οποία αναπτύχθηκε στη βάση των χαμηλών μισθών και της περιορισμένης ανάπτυξης ενός αξιοκρατικού συστήματος (ERCAS, 2015). Στη βάση αυτή η διαφθορά, βασικό στοιχείο του κοινωνικοοικονομικού πλέγματος στη Βουλγαρία, που εντείνει τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες (Spendzharova and Vachudova, 2012), είχε αναδειχθεί ως ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια για τη μετακίνηση ελληνικών επιχειρήσεων στη Βουλγαρία, στην περίοδο 1992-2004 (Bitzenis, ό.π.). Ως εκ τούτου, το πελατειακό κράτος, που διευκολύνεται από τους αδύναμους θεσμούς, αναπτύχθηκε επίσης, βάζοντας φραγμούς στην οικονομική ανάπτυξη (Spendzharova and Vachudova, ό.π.). Αντιθέτως, η ηλεκτρονική διακυβέρνηση και το χαμηλό επίπεδο γραφειοκρατίας, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, βελτίωσαν την αποτελεσματικότητα του επιχειρηματικού περιβάλλοντος, ανοίγοντας τον δρόμο για συναλλαγές χαμηλού κόστους μεταξύ του κράτους και των επιχειρηματιών, μολονότι η Βουλγαρία εξακολουθούσε να έχει πολλά περιθώρια

βελτίωσης στον τομέα αυτό (Racoviță, 2011). Παρ' όλα αυτά, η αντίθεση με την υψηλή γραφειοκρατία στην Ελλάδα ήταν σημαντική. Έτσι, το επίπεδο γραφειοκρατίας βρέθηκε να είναι ο τρίτος σημαντικότερος παράγοντας μετεγκατάστασης στη Βουλγαρία (3,49 μέσος όρος Likert). Ένας επιχειρηματίας δήλωσε: «Στη Βουλγαρία, διεξάγω όλες μου τις συναλλαγές μέσω των ηλεκτρονικών υπηρεσιών του κράτους. Αυτό είναι πολύ σημαντικό».

Παράγοντες του άτυπου θεσμικού βουλγαρικού περιβάλλοντος αποκαλύφθηκαν επίσης από τους ερωτηθέντες, καθώς οι επιχειρηματικές πρακτικές είναι κοινωνικά κατασκευασμένες (Sayer, ό.π.). Το υψηλό επίπεδο εμπιστοσύνης των ερωτηθέντων στους πολίτες στη Βουλγαρία ήταν καθοριστικής σημασίας, καθώς δήλωσαν ότι εμπιστεύονταν τους πελάτες, υπογραμμίζοντας έτσι τη σημασία της επιχειρηματικής ασφάλειας (Guzik and Micek, ό.π.). Στην πραγματικότητα, το επίπεδο εμπιστοσύνης βρίσκεται σε καλή κατάσταση με αυξανόμενες τάσεις από το 2000, κυρίως στις τοπικές κοινότητες της Βουλγαρίας (Danchev, 2005). Η κοινωνική εμπιστοσύνη στη Βουλγαρία έχει διευκολυνθεί ιστορικά από το γεγονός ότι οι πολίτες κατοικούσαν σε ορεινές περιοχές και, ως εκ τούτου, ήταν εξοικειωμένοι με την επίλυση των προβλημάτων με βάση τους ίδιους πόρους τους (στο ίδιο, σελ. 30).

Λόγω της μικρής διαφοροποίησης των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών μεταξύ των δύο χωρών, περίπου 1.000 Έλληνες επιχειρηματίες ήταν εγκατεστημένοι στη Βουλγαρία στα μέσα της δεκαετίας του 2000 (Bitzenis, ό.π.). Η περίοδος 1989-2006, στην πραγματικότητα, περιλαμβάνει δύο διαφορετικές φάσεις. Κατά την πρώτη φάση (1989-1997) οι επιχειρηματίες, κυρίως μικροί βιοτέχνες, επέλεξαν τη μετεγκατάσταση της εταιρείας στη Βουλγαρία προσπαθώντας να επωφεληθούν από τις ευκαιρίες χαμηλού κόστους στη γειτονική χώρα (Karagianni and Labrianidis, ό.π.). Σύμφωνα με τον Πίνακα 1, η βιομηχανία (46,5% των επιχειρήσεων) και το

εμπόριο (21,9% των ΜΜΕ) ήταν οι οικονομικοί τομείς με τον μεγαλύτερο αριθμό ελληνικών εταιρειών. Η δεύτερη φάση (1998-2006) περιλαμβάνει τη συνεχιζόμενη διείσδυση των επιχειρήσεων μεταποίησης και εμπορίου και την αύξηση των υπηρεσιών (Bitzenis, ό.π.). Η παρουσία ελληνικών εταιρειών παροχής υπηρεσιών στη Βουλγαρία (28,9% των επιχειρήσεων την περίοδο πριν από την κρίση) ήταν έντονη στους κλάδους των μεταφορών και των νομικών υπηρεσιών.

Οι επιχειρηματίες είδαν μια ευκαιρία να μειώσουν το κόστος και να επεκτείνουν την αγορά τους με τη μετεγκατάσταση στη Βουλγαρία (50% των ερωτηθέντων), παρόλο που μετακινήθηκαν από μια πιο προηγμένη και πλούσια χώρα σε μια λιγότερο ανεπτυγμένη και φτωχότερη οικονομία. Η πλειονότητα των επιχειρηματιών μετακινήθηκε πλήρως (64%). Το μικρό μέγεθος των ελληνικών ΜΜΕ και το χαμηλό επίπεδο οικονομικών πόρων ήταν σημαντικοί παράγοντες σε ό,τι αφορά την απόφαση να μετεγκατασταθούν πλήρως παρά μερικώς, καθώς οι επιχειρηματίες είχαν περιορισμένη ικανότητα να είναι και στις δύο χώρες.

Μετά την κρίση μετεγκατάσταση: αυξητικές τάσεις λόγω της απόκλισης των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας

Οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα έχουν αλλάξει εντελώς μετά την οικονομική κρίση, που θεωρείται μία από τις δομικές κρίσεις του καπιταλισμού (Harvey, ό.π.), και μετά τις πολιτικές που έχουν εφαρμόσει οι κυβερνήσεις για την επίλυσή της. Το 2010 η Ελλάδα αποκλείστηκε από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές, λόγω του μεγάλου πιστωτικού ρίσκου και του υψηλού δημόσιου ελλείμματος (-11,7% το 2009), και η κυβέρνηση συμφώνησε στο μνημόνιο (Sakellariopoulos, ό.π.· Skaperdas, 2015). Το τελευταίο εποπτευόταν από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (τη γνωστή Τρόικα), και

περιείχε μέτρα λιτότητας, που αποσκοπούσαν στην επίτευξη δημοσιονομικής ισορροπίας (Hadjimihalis, 2011). Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης συνοδεύτηκαν από τις μνημονιακές πολιτικές λιτότητας, όπως τη μείωση των δημόσιων δαπανών (απολύσεις στον δημόσιο τομέα, κατάργηση επιδομάτων, μείωση συντάξεων), την αύξηση της φορολογίας και τις δραματικές περικοπές των μισθών, με αποτέλεσμα την επιδείνωση της οικονομικής ύφεσης (Karitsinis, Metaxas, and Duquenne, 2013). Οι πολιτικές αυτές συνθέτουν την καπιταλιστική μνημονιακή αναδιάρθρωση στην Ελλάδα, αλλάζοντας ριζικά το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον (Skaperdas, ό.π.· Perez and Matsaganis, 2018).

Οι επιπτώσεις της κρίσης και της λιτότητας ήταν δραματικές. Η Ελλάδα είναι η μόνη ανεπτυγμένη εθνική οικονομία από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, που κατέγραψε οικονομική ύφεση για έξι συναπτά έτη (2008-2013). Η ανεργία αυξήθηκε σε 27% το 2013 από 8,5% το 2008 (Eurostat, ό.π.) και το δημόσιο χρέος σε 180% του ΑΕΠ το 2013 από 120% το 2009 (Skaperdas, ό.π.). Η κρίση και οι πολιτικές λιτότητας της μνημονιακής αναδιάρθρωσης έχουν μετασχηματίσει την ελληνική πολιτική οικονομία, έχοντας επομένως σφοδρή επίδραση στις ελληνικές ΜΜΕ, οι οποίες κατέγραψαν υψηλό κίνδυνο πτώχευσης και μεγάλη απώλεια κερδών.

Έτσι, οι επιχειρηματίες εγκατέλειψαν την Ελλάδα και μετακόμισαν στη Βουλγαρία, εκμεταλλευόμενοι την αυξανόμενη κοινωνικοοικονομική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο χωρών μετά το ξέσπασμα της κρίσης, παρόλο το μικρότερο επίπεδο ανάπτυξης της βουλγαρικής οικονομίας, και επηρεάζοντας το επίπεδο ανάπτυξης και απασχόλησης στις δύο χώρες, δείχνοντας πως η επιχειρηματική κινητικότητα είναι εγγενές στοιχείο της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης (Smith, ό.π.). Η ανομοιογένεια μεταξύ των δύο χωρών έχει βαθύνει, καθώς η βουλγαρική οικονομία επλήγη πολύ λιγότερο από την οικονομική κρίση, χωρίς να αντιμετωπίζει σημαντικούς

περιορισμούς στην πρόσβαση στις κεφαλαιαγορές, ενώ η βουλγαρική κυβέρνηση υιοθέτησε ηπιότερα μέτρα λιτότητας απ' ό,τι η ελληνική. Η βουλγαρική κυβέρνηση προσπάθησε να επιτύχει δημοσιονομική σταθερότητα εφαρμόζοντας περικοπές στις δημόσιες υπηρεσίες, «πατώνοντας» μισθούς και αυξάνοντας τις τιμές ηλεκτρικής ενέργειας των νοικοκυριών (Petkov, 2014). Μετά από έντονη ύφεση (-2,8% μείωση του ΑΕΠ το 2009 από 2,9% αύξηση το 2007), η βουλγαρική οικονομία ανέκαμψε, με αύξηση του ΑΕΠ κατά 1,9% το 2010 (Eurostat, 2019a). Η ανεργία επηρεάστηκε περισσότερο (13% το 2013 από 6,9% το 2007) (Eurostat, 2019b), αλλά όχι σε τόσο σημαντικό βαθμό όσο στην Ελλάδα.

Κατά το έτος της έναρξης της οικονομικής κρίσης, το 2007, η Βουλγαρία εντάχθηκε στην ΕΕ. Η απόφαση αυτή συνεπαγόταν απελευθέρωση του εμπορίου με τα υπόλοιπα κράτη μέλη της ΕΕ, επηρεάζοντας έτσι σημαντικά την απόφαση μετεγκατάστασης του 71% των ερωτηθέντων την περίοδο μετά το 2007. Μετά την είσοδο στην ΕΕ η παροχή επιχειρηματικών κινήτρων εντάθηκε, με τη Βουλγαρία να καταγράφει το χαμηλότερο φορολογικό συντελεστή κι εργατικό κόστος στην ΕΕ από το 2007 (Karitsinis, ό.π.). Η μεγέθυνση της ΕΕ το 2004 και 2007, με την είσοδο 12 νέων κρατών μελών, στην πλειονότητά τους πρώην σοβιετικών χωρών, δημιούργησε τη νέα (ανατολική) περιφέρεια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης του κεφαλαίου, η οποία έφερε νέα κίνητρα για την κερδοφορία των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων, όπως το φτηνό εργατικό κόστος και η χαμηλή φορολογία. Επίσης, η Βουλγαρία προτιμήθηκε από τους επιχειρηματίες λόγω της γεωγραφικής της εγγύτητας με την Ελλάδα. Οι επιχειρηματίες επιδίωξαν να μειώσουν το κόστος μεταφοράς παραμένοντας εγκατεστημένοι κοντά σε υφιστάμενα δίκτυα πελατών και συνεργατών (Karagianni and Labrianidis, ό.π.). Οι αποφάσεις των επιχειρηματιών επηρεάστηκαν επίσης από την έντονη εξάρτησή τους από την οικογένεια, καθώς πολλοί από αυτούς

προτιμούν να ζουν κοντά σε αυτήν, υπογραμμίζοντας τη σημασία των αξιών και τον πολιτισμικό χαρακτήρα των οικονομικών πρακτικών (Jessor, ό.π.). Ο ιδιοκτήτης μιας μικρής επιχείρησης υπηρεσιών ανέφερε: «Ήθελα να είμαι κοντά στην οικογένειά μου. Ως εκ τούτου, μετακόμισα στη Βουλγαρία αντί της Κεντρικής Ευρώπης», αντανακλώντας μια σημαντική πτυχή του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού μοντέλου. Σε αντίθεση με τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης, οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί και η οικογενειακή οικονομική βοήθεια αποτελούν μια ξεχωριστή πτυχή της ελληνικής κοινωνίας, λόγω της ανεπαρκούς ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας (Kaldi-Koulikidou, ό.π.).

Η μεγάλη μείωση του εργατικού κόστους στην Ελλάδα λόγω των πολιτικών λιτότητας έχει οδηγήσει σε σημαντική σύγκλιση των μισθών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Έτσι, το κόστος εργασίας δεν επηρέασε σημαντικά την έξοδο από την Ελλάδα, και ήταν πέμπτο στην ταξινόμηση των στοιχείων που κατεύθυναν τη μετανάστευση των επιχειρηματιών από την Ελλάδα, αν και έχει αναδειχτεί ως ο σημαντικότερος παράγοντας μετεγκατάστασης για επιχειρήσεις όλων των μεγεθών (Karagianni and Labrianidis, ό.π.· Kiss, ό.π.). Ο ιδιοκτήτης μιας μεσαίας εταιρείας που ασχολείται με την παραγωγή τροφίμων δήλωσε: «Το κόστος εργασίας ήταν χαμηλό στην Ελλάδα. Όχι, δεν ήταν πρόβλημα», αναδεικνύοντας το βάθος της καπιταλιστικής μνημονιακής αναδιάρθρωσης, που είχε στο επίκεντρό της την τεράστια περικοπή μισθών και τη φτωχοποίηση των εργαζομένων (Perez and Matsaganis, ό.π.). Οι ελληνικές κυβερνήσεις επέλεξαν μια εσωτερική υποτίμηση της ελληνικής οικονομίας και, στο πλαίσιο της σκληρής λιτότητας, συμπίεσαν τους μισθούς, επιτυγχάνοντας μεγάλη μείωση του κόστους εργασίας. Αυτό επιτεύχθηκε με τη μείωση του ελάχιστου μηνιαίου μισθού από 770 σε 586 ευρώ το 2012, και της αύξησης των ευέλικτων κι ελαστικών μορφών εργασίας, με τις προσλήψεις μερικής

απασχόλησης να είναι πλέον πολύ κοντά στο επίπεδο πολλών χωρών της ΕΕ, μια κατάσταση πολύ διαφορετική σε σχέση με το 2006 (IOBE, 2018α). Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της Τρόικας και της ελληνικής κυβέρνησης, η μείωση του εργατικού κόστους θα τόνωνε την απασχόληση. Ωστόσο, το ποσοστό ανεργίας παραμένει ακόμη και σήμερα σταθερά υψηλό (19.3% στο τέλος του 2018) (Eurostat, 2019b). Ενώ το κόστος εργασίας ήταν μικρής σημασίας στην Ελλάδα, οι χαμηλοί μισθοί στη Βουλγαρία ήταν σημαντικοί για την απόφαση μετεγκατάστασης, παρόλο που ο λόγος του κατώτατου μισθού μεταξύ των δύο χωρών μειώθηκε στο 1:4 (2012), εξαιτίας των μεγάλων μισθολογικών μειώσεων στην Ελλάδα (Kapitsinis, 2017). Στην πραγματικότητα, το βουλγαρικό κράτος καταγράφει το χαμηλότερο κατώτατο μισθό στην ΕΕ από το 2007, το οποίο αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην προσπάθεια των Ελλήνων επιχειρηματιών να μειώσουν το λειτουργικό κόστος της εταιρείας. Οι επιχειρηματίες μετέφεραν τις εταιρίες τους στη Βουλγαρία αναζητώντας λύσεις για επαναφορά των κερδών τους, εκμεταλλευόμενοι την κατάσταση της βουλγαρικής εργατικής τάξης.

Μια σημαντική συνέπεια της περικοπής των μισθών και της αύξησης της ανεργίας στην Ελλάδα ήταν η έλλειψη ζήτησης για προϊόντα και υπηρεσίες, καθώς οι μνημονιακές πολιτικές οδήγησαν σε μεγάλη μείωση του εισοδήματος. Επιπλέον, οι πελάτες δεν ήταν σε θέση να πληρώσουν για συναλλαγές που είχαν ήδη πραγματοποιηθεί, μειώνοντας έτσι περαιτέρω τα έσοδα των ΜΜΕ. Ένας επιχειρηματίας τόνισε: «Περίπου το 80% των πελατών μου δεν με πλήρωνε. Από το 2010 είμαι στα δικαστήρια, αλλά δεν έχω εισπράξει τίποτα ακόμη», τονίζοντας τη μεγάλη μείωση των εισοδημάτων στην Ελλάδα μετά την κρίση, ένα βασικό στοιχείο της μνημονιακής αναδιάρθρωσης. Η αστάθεια της αγοράς ήταν τρίτη στην ταξινόμηση των παραγόντων μετεγκατάστασης από την Ελλάδα (4,13 μέση τιμή

Likert). Από την άλλη πλευρά, η σταθερότητα της αγοράς ήταν ο τέταρτος πιο σημαντικός παράγοντας μετεγκατάστασης στη Βουλγαρία, παρά τη χαμηλή αγοραστική δύναμη των καταναλωτών εκεί. Το τελευταίο ήταν θέμα ανησυχίας για αρκετούς επιχειρηματίες, καθώς η Βουλγαρία είχε από τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας στην ΕΕ, σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, απόρροια των εξαιρετικά χαμηλών μισθών. Ένας επιχειρηματίας ανέδειξε πως αποφάσισε να μετακινηθεί στη Βουλγαρία παρόλο που είναι μια φτωχότερη χώρα από την Ελλάδα, ώστε να σταματήσει την πτωτική πορεία της επιχείρησης δηλώνοντας: «Ήξερα πως στη Βουλγαρία οι άνθρωποι είναι πιο φτωχοί, αλλά έπρεπε να αποφύγω την τραγική κατάσταση στην Ελλάδα». Επιπλέον, το 61% των ερωτηθέντων είχαν εταιρείες προσανατολισμένες στις εξαγωγές, επομένως δεν είχαν αποκλειστική εξάρτηση από τη βουλγαρική αγορά. Η διαφυγή από την Ελλάδα και το υφεσιακό της περιβάλλον αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τους επιχειρηματίες, καθώς οι τελευταίοι μετακινούνται επιδιώκοντας να αποφύγουν την υπανάπτυξη (Smith, ό.π.). Μετακινήθηκαν στη Βουλγαρία όπου το οικονομικό περιβάλλον ήταν πιο σταθερό, παρέχοντας έτσι μεγαλύτερη βεβαιότητα, γεγονός που ενισχύει την οικονομική δραστηριότητα σε μια περιοχή (Guzik and Micek, ό.π.· Kapitsinis, 2019).

Η πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση ήταν επίσης σημαντική για την έξοδο από την Ελλάδα, αλλά λιγότερο βαρύνουσα για τη μετεγκατάσταση στη Βουλγαρία. Στην Ελλάδα, η πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση θεωρήθηκε πιο σημαντική ως παράγοντας μετεγκατάστασης στο μετά την κρίση περιβάλλον σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο (3,86 από 3,24 μέση τιμή Likert, βλ. Πίνακα 2). Αντίθετα, η πρόσβαση στην εξωτερική χρηματοδότηση στη Βουλγαρία ήταν ο λιγότερο σημαντικός παράγοντας μετεγκατάστασης και στις δύο περιόδους, αν και με πτωτική τάση μετά το 2007.

Από το 2007, η έλλειψη ρευστότητας των τραπεζών, η άνοδος των μέσων επιτοκίων και η επιδείνωση της οικονομικής επίδοσης των ΜΜΕ έχουν καταστήσει σχεδόν αδύνατη την πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό στην Ελλάδα (Γιαννίτσης, ό.π.). Στην επεξήγηση της απόφασης για μετεγκατάσταση, ο ιδιοκτήτης μιας εταιρείας logistics υποστήριξε: «Όλοι οι ξένοι εταίροι χρειάστηκαν προπληρωμές, αλλά τα τραπεζικά δάνεια ήταν απρόσιτα», αναδεικνύοντας το γεγονός πως οι τράπεζες δεν επέτρεψαν τον δανεισμό στις ΜΜΕ, παρόλο που χρηματοδοτήθηκαν αθρόα στο πλαίσιο της μνημονιακής αναδιάρθρωσης. Ενώ η ζήτηση των ελληνικών ΜΜΕ για τραπεζική χρηματοδότηση κατέγραψε τη μεγαλύτερη αύξηση στην Ευρωζώνη, η ετήσια αύξηση της πιστωτικής επέκτασης σε μη χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις κατέγραψε αρνητικό πρόσημο τον Σεπτέμβριο του 2012 (-4,9%), παρά την οικονομική βοήθεια του κράτους προς τον τραπεζικό τομέα (Τράπεζα της Ελλάδας, 2019). Εκτός από τα 28 δις ευρώ που χορηγήθηκαν στο τραπεζικό σύστημα το 2008, χορηγήθηκαν επιπλέον 50 δις ευρώ στις ελληνικές τράπεζες στο πλαίσιο του σχεδίου διάσωσης το 2013 για την ανακεφαλαιοποίησή τους, με την προσδοκία ότι αυτό θα διευκόλυνε τη ροή κεφαλαίων στην αγορά. Ωστόσο, αυτό δεν συνέβη ποτέ.

Η εξωτερική χρηματοδότηση αποδείχθηκε ότι είναι το λιγότερο σημαντικό στοιχείο όσον αφορά την προσέλκυση επιχειρηματιών στη Βουλγαρία, αν και η πρόσβαση στην πίστωση είναι πολύ πιο εύκολη στη Βουλγαρία συγκριτικά με την Ελλάδα μετά το 2007, λόγω του μικρότερου αντίκτυπου της κρίσης στην οικονομία (Doing Business, 2013). Το γεγονός ότι οι ανάγκες χρηματοδότησης των ΜΜΕ μειώθηκαν σημαντικά μετά τη μετεγκατάσταση στη Βουλγαρία μετά το 2007 ήταν καθοριστική, καθώς το λειτουργικό κόστος στη Βουλγαρία μειώθηκε κατά μέσο όρο κατά 60%, όπως δήλωσαν οι ερωτηθέντες.

Η διαφορά στο σύστημα φορολόγησης των επιχειρήσεων μεταξύ των δύο χωρών αυξήθηκε, επίσης, στην μετά την κρίση περίοδο. Η έρευνα ανέδειξε τη φορολογία ως πιο σημαντικό παράγοντα μετεγκατάστασης από την Ελλάδα σε σχέση με την περίοδο πριν από την κρίση (4,54 από 4,21 μέση τιμή Likert). Ο συντελεστής φόρου επιχειρήσεων στην Ελλάδα ήταν 20% το 2011, φθάνοντας το 26% το 2013 (IOBE, 2018β). Οι προαναφερθέντες λόγοι που σχετίζονται με τη σημασία της φορολογίας πριν από τη κρίση, η επιβολή έκτακτων φόρων (συμπεριλαμβανομένου του ΕΝΦΙΑ και της ειδικής εισφοράς αλληλεγγύης) στο πλαίσιο των μνημονίων και, σίγουρα, το ευρύτερο πλαίσιο της ύφεσης, που καθιστούσε δυσκολότερη την πληρωμή των φόρων, εξηγούν τη μεγάλη σημασία των φορολογικών συνθηκών για τη μετεγκατάσταση από την Ελλάδα. Ο ιδιοκτήτης μιας μικρής εμπορικής επιχείρησης δήλωσε πως «κάθε 10 μέρες, έπρεπε να πληρώσω κάτι. Ήταν εξαιρετικά δύσκολο». Ένας άλλος εκ των ερωτηθέντων που λειτουργούσε μια εταιρεία παροχής υπηρεσιών σημείωσε πως «το κράτος έγινε εταίρος στην επιχείρησή μου λόγω του αυξημένου όγκου των φόρων». Η πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν να εφαρμόσει αυστηρά φορολογικά μέτρα για να επιτύχει δημοσιονομική ισορροπία παρά να τονώσει τις δημόσιες επενδύσεις (Γιαννίτης, ό.π.).

Στη Βουλγαρία, η χαμηλή φορολογία ήταν ο σημαντικότερος παράγοντας μετεγκατάστασης, καθώς εξασφάλιζε τους όρους για σημαντική μείωση των δαπανών για τις ΜΜΕ. Το 2007 το βουλγαρικό κράτος, σε μια προσπάθεια να προσελκύσει ξένες επενδύσεις, μείωσε τον συντελεστή φορολογίας επιχειρήσεων στο 10%, τον χαμηλότερο στην ΕΕ (European Commission, 2017). Όντως, παρά τις προσπάθειες φορολογικής εναρμόνισης στην ΕΕ, οι φορολογικοί συντελεστές εταιρειών αντανακλούν σημαντικές διαφορές μεταξύ των κρατών μελών της (Guzik and Micek, ό.π.).

Το ελληνικό θεσμικό περιβάλλον μετά την κρίση έχει επιδεινωθεί σε μεγάλο βαθμό, έχοντας καταστεί λιγότερο φιλικό για τις ΜΜΕ. Πρώτον, ενώ η φορολογία αυξήθηκε για τους περισσότερους Έλληνες πολίτες από το 2010, οι εφοπλιστές απολάμβαναν σημαντικές φοροαπαλλαγές (Paris, 2015), αναδεικνύοντας το βάθεμα των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων στο μετά την κρίση καπιταλιστικό μοντέλο της Ελλάδας. Έτσι, οι πολιτικές της ελληνικής κυβέρνησης επέφεραν κανονιστικές ρυθμίσεις που επιτρέπουν μεγαλύτερη συγκέντρωση του πλούτου, διατηρώντας το πελατειακό κράτος. Περιγράφοντας το περιβάλλον μετά την κρίση, ένας ιδιοκτήτης μικρής εταιρείας παροχής υπηρεσιών δεν δίστασε να παραδεχτεί ότι: «Χρωστούσα 15.000 ευρώ στις φορολογικές αρχές και δεν μπορούσα να λάβω πιστοποιητικό φορολογικού ελέγχου. Γνωρίζω, ωστόσο, μια μεγάλη εταιρεία με χρέη 400.000 ευρώ που έλαβε πιστοποιητικό. Δεν μπορούσα να το δεχθώ αυτό».

Δεύτερον, η αποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης μειώθηκε περαιτέρω μετά το 2007. Παρότι τα έσοδα από την επιστροφή ΦΠΑ έχουν αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία για τους ιδιοκτήτες των ΜΜΕ για την αντιμετώπιση της έλλειψης ρευστότητας, η μέση αναμονή για την επιστροφή του ΦΠΑ στις αρχές του 2010 ήταν 350 ημέρες (Karitsinis, 2017). Ο ιδιοκτήτης μιας μεσαίας κατασκευαστικής επιχείρησης σημείωσε ότι «η κυβέρνηση με ανάγκασε να πληρώσω ΦΠΑ για έσοδα που δεν είχα εισπράξει», αποκαλύπτοντας τα εμπόδια της γραφειοκρατίας στην οικονομική επίδοση των ΜΜΕ, στο ευρύτερο πλαίσιο των δυσλειτουργικών δομών του ελληνικού κράτους (Βαλυράκης, ό.π.). Στην πραγματικότητα, τα υψηλά επίπεδα γραφειοκρατίας αποδείχτηκαν το δεύτερο πιο σημαντικό στοιχείο για την αποχώρηση από την Ελλάδα στην μετά την κρίση περίοδο.

Τρίτον, σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες της ΕΕ, η νομοθετική πολυπλοκότητα αυξήθηκε (Γιαννίτσης, ό.π.). Η νομοθεσία έχει γίνει πιο πολύπλοκη στο πλαίσιο των προσπαθειών της ελληνικής κυβέρνησης να νομοθετεί ταχέως, υπό την πίεση των διαπραγματεύσεων με την Τρόικα, προάγοντας έτσι την αβεβαιότητα την οποία οι επιχειρηματίες προσπαθούν να αποφύγουν (Guzik and Micek, ό.π.). Ένας επιχειρηματίας που μετέφερε πλήρως την εταιρεία του στη Βουλγαρία τόνισε: «Από το 2007 έως το 2011 πέρασαν 800 φορολογικές νομοθετικές ρυθμίσεις, βαθαίνοντας την οικονομική και θεσμική αστάθεια. Δεν ήξερα τι να περιμένω».

Επιπλέον, η παραοικονομία αυξήθηκε καθώς οι φορολογούμενοι, απρόθυμοι ή μη δυνάμενοι να πληρώσουν τις οφειλές τους, κατέφυγαν στη φοροδιαφυγή. Πράγματι, προκαλεί έκπληξη το ότι το 2012 το αναφερόμενο συνολικό εισόδημα από μισθούς και συντάξεις ήταν υψηλότερο από το εισόδημα από επιχειρήσεις (Γιαννίτσης και Ζωγραφάκης, 2016). Ενώ οι ελληνικές κυβερνήσεις επικεντρώθηκαν μόνο στη μείωση των δαπανών και αγνόησαν τα δημόσια έσοδα κατά την περίοδο πριν από την κρίση, προσπάθησαν να αυξήσουν τα έσοδα μετά το 2010. Ωστόσο, αυτό επιχειρήθηκε όχι με την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής, αλλά με την επιβολή πρόσθετης φορολογίας στα πιο αδύναμα τμήματα της κοινωνίας. Μια σοβαρή συνέπεια της αυξημένης φοροδιαφυγής ήταν το ότι οι φορολογικά τακτοποιημένοι επιχειρηματίες αναγκάστηκαν να πληρώνουν υψηλότερους φόρους.

Λόγω των πολιτικών λιτότητας, η εμπιστοσύνη των επιχειρηματιών στο κράτος κατέρρευσε, αποκαλύπτοντας ότι οι άτυποι θεσμοί επιδεινώθηκαν σημαντικά. Σχεδόν όλοι οι ερωτηθέντες εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για την έλλειψη υποστήριξης από την κυβέρνηση κατά την περίοδο μετά την κρίση. Επιπρόσθετα, από το 2012, η ελληνική κυβέρνηση ήταν σε θέση, χωρίς προειδοποίηση, να κατασχέσει τις καταθέσεις πολιτών, εάν είχαν χρέη. Ένας επιχειρηματίας δήλωσε: «Κάθε

Κυριακή, ήλεγχα το υπόλοιπο του λογαριασμού μου. Φοβόμουν ότι τα χρήματα θα κατασχεθούν».

Η κοινωνική εμπιστοσύνη στην Ελλάδα έχει επίσης καταρρεύσει μετά την κρίση, οδηγώντας σε κυκλοφορία τραπεζικών επιταγών που δεν μπορούσαν ούτε να χρησιμοποιηθούν ούτε να πληρωθούν. Ο ιδιοκτήτης μιας μικρής κατασκευαστικής εταιρείας αποκάλυψε: «Είχα επιταγές αξίας 600.000 ευρώ από τους πελάτες μου, αλλά δεν μπορούσα να τις χρησιμοποιήσω. Δεν υπήρχε πια εμπιστοσύνη». Οι επιχειρηματίες επέλεξαν να ξεφύγουν από αυτή την αβεβαιότητα, υπογραμμίζοντας τη σημασία της εμπιστοσύνης στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων (Guzik and Micek, ό.π.).

Παράλληλα με όλες αυτές τις δυσκολίες, η διαφθορά αυξήθηκε στη μετά την κρίση περίοδο, δημιουργώντας έτσι περαιτέρω εμπόδια στην πορεία ανάκαμψης των επιχειρήσεων. Ένας επιχειρηματίας αποκάλυψε: «Ένας από τους λόγους που μετανάστευσα ήταν ότι η ελληνική δημόσια διοίκηση είναι εξαιρετικά διεφθαρμένη», αντικατοπτρίζοντας στοιχεία που αποδεικνύουν ότι η Ελλάδα έπεσε από την 56η θέση στον διεθνή πίνακα διαφάνειας το 2007, στην 94η θέση το 2012 (Transparency International, 2019). Συνήθως, ο παραβάτης στην Ελλάδα μπορεί να πληρώσει ένα μικρό χρηματικό ποσό στο κράτος, αποφεύγοντας βαρύτερες ποινές. Αυτό αναδεικνύει την αναποτελεσματικότητα του νομικού πλαισίου που στοχεύει στην τιμωρία παρά στην πρόληψη. Με τον τρόπο αυτόν η διαφθορά στην Ελλάδα είναι με μια έννοια «θεσμοθετημένη», λόγω της αναποτελεσματικότητας στην επιβολή του νόμου (Γιαννίσης, ό.π.).

Η νοοτροπία και ο τρόπος σκέψης των ιδιοκτητών ΜΜΕ αποδείχθηκαν σημαντικά για τη μετεγκατάσταση, δεδομένου ότι η επιχειρηματική κουλτούρα

επηρεάζει αποφασιστικά την επίδοση μιας εταιρείας (Hollingsworth and Boyer, ό.π.). Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί πως οι Έλληνες επιχειρηματίες λειτουργούσαν τις εταιρείες τους μέσα σε ένα συγκεκριμένο, τυπικό θεσμικό πλαίσιο. Πράγματι, οι κοινωνικοοικονομικοί δρώντες ενεργούν μέσα στις υπάρχουσες συνθήκες, αλλά έχουν τη δική τους λογική και νοοτροπία (Bathelt and Glückler, ό.π.). Ο ιδιοκτήτης μιας εταιρείας παροχής υπηρεσιών εξέφρασε ένα σημαντικό ζήτημα της προ-κρίσης περιόδου: «Όσο είχα κέρδος, παραμέριζα τα προβλήματα. Ωστόσο, αυτή η στάση οδήγησε σε έναν μεγαλύτερο αντίκτυπο της κρίσης στην εταιρεία μου, οδηγώντας στη μετεγκατάσταση από την Ελλάδα». Η δήλωση αυτή αποκαλύπτει τη στρεβλή στρατηγική και τις χαμηλές προσδοκίες του μέσου Έλληνα επιχειρηματία (Βαλυράκης, ό.π.). Η βραχυπρόθεσμη και κοντόφθαλμη λογική, αναζητώντας εφήμερα οφέλη, μια ακόμη βασική παράμετρος στην Ελλάδα ιστορικά, αποδείχθηκε κρίσιμη για την έξοδο των ΜΜΕ. Ένας επιχειρηματίας που μετέφερε μερικώς μια μικρή εταιρεία στη Βουλγαρία δήλωσε: «Χρειαζόμουν ένα κτίριο 1.500 τ.μ., αλλά αγόρασα ένα 5.000 τ.μ., καθώς στις αρχές του 2000 οι τράπεζες πρόσφεραν πολύ ευνοϊκούς όρους δανεισμού. Δεν θα έπρεπε να είχα πράξει με αυτό τον τρόπο, καθώς τα χρέη μου αυξήθηκαν», αναδεικνύοντας τον ρόλο των ΜΜΕ στην ασθενή μεταπολεμική κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας (Αργείτης, ό.π.).

Οι τυπικοί θεσμοί στη Βουλγαρία κατέγραψαν σημαντική διαφορά σε αντίθεση με τους αντίστοιχους στην Ελλάδα κατά τη μετά την κρίση περίοδο, επηρεάζοντας επομένως τις αποφάσεις επιχειρηματικής μετανάστευσης. Ενώ οι Έλληνες επιχειρηματίες αναζητούσαν χαμηλό λειτουργικό κόστος, η απόφασή τους επηρεάστηκε επίσης από πτυχές του πολιτικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος της Βουλγαρίας.

Το χαμηλότερο επίπεδο γραφειοκρατίας τονίστηκε από κάθε ερωτηθέντα. Δηλώσεις όπως «στην Ελλάδα, μου πήρε ένα μήνα για κάτι που στη Βουλγαρία διαρκεί μόνο τρεις μέρες, παρόλο που η Βουλγαρία έχει μια λιγότερο ανεπτυγμένη οικονομία» (ιδιοκτήτης μιας μικρής εμπορικής εταιρείας), τονίζουν τη διαφορά της Ελλάδας με τη Βουλγαρία, όπου η λιγότερη γραφειοκρατία οδηγεί στην επιστροφή του ΦΠΑ σε 32 ημέρες. Επίσης, τέτοιες δηλώσεις αναδεικνύουν ότι οι επιχειρηματίες αποφάσισαν να μετακινηθούν σε μια λιγότερο ανεπτυγμένη χώρα, ώστε να αποφύγουν την μετά την κρίση κατάσταση στην Ελλάδα, και να επιτύχουν επαναφορά των κερδών τους. Ο Πίνακας 2 δείχνει ότι η χαμηλότερη γραφειοκρατία στη Βουλγαρία σε σχέση με την Ελλάδα ήταν ο δεύτερος σημαντικότερος παράγοντας μετεγκατάστασης στην μετά την κρίση περίοδο (3,94 μέση τιμή Likert).

Επιπλέον, το πιο αποτελεσματικό βουλγαρικό νομοθετικό πλαίσιο, βασισμένο σε σύγχρονη νομοθεσία για τις επιχειρήσεις (Doing Business, ό.π.), ήταν σημαντικό για την απόφαση των ερωτηθέντων να μεταναστεύσουν στη γειτονική χώρα. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με προηγούμενες μελέτες, όπου το βουλγαρικό νομικό σύστημα θεωρήθηκε ασταθές, δημιουργώντας έτσι εμπόδια για τους Έλληνες επιχειρηματίες (Bitzenis, ό.π.). Ωστόσο, το βουλγαρικό νομικό πλαίσιο έχει βελτιωθεί από το 2010 (Doing Business, ό.π.), αντανakλώντας τις προσπάθειες της κυβέρνησης να καταστήσει τη χώρα πιο ελκυστική για ξένες επενδύσεις. Ένας εκ των ερωτηθέντων, που μετέφερε μερικώς την επιχείρησή του, δήλωσε: «Στη Βουλγαρία, ξέρω τι να περιμένω. Η νομοθεσία είναι αρκετά σαφής». Επιπλέον, το σταθερό φορολογικό σύστημα ήταν αρκετά σημαντικό, δεδομένου ότι δημιούργησε οικονομική βεβαιότητα.

Αναφορικά με τους άτυπους θεσμούς και κανόνες, οι εμπειρίες των επιχειρηματιών στην Ελλάδα, με την κατάρρευση της εμπιστοσύνης, έρχονται σε

αντίθεση με ένα περιβάλλον «επιχειρηματικής ασφάλειας» και με ένα μέτριο επίπεδο κοινωνικής εμπιστοσύνης στη Βουλγαρία, παρόλο το χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης της βουλγαρικής οικονομίας. Ο ιδιοκτήτης μιας εμπορικής εταιρείας επισήμανε: «Ήξερα ότι οι πελάτες πληρώνουν τη στιγμή της συναλλαγής. Νιώθω σίγουρος ότι θα λάβω τα χρήματά μου. Έχω εμπιστοσύνη στους ανθρώπους». Οι ερωτηθέντες τόνισαν, επίσης, την εμπιστοσύνη τους στο βουλγαρικό κράτος, αν και υπάρχουν ακόμα περιθώρια βελτίωσης (Raconiță, ό.π.). Πράγματι, η Βουλγαρία είναι μεταξύ των οκτώ κρατών μελών στην ΕΕ που έχουν καταγράψει αύξηση της εμπιστοσύνης του κοινού στην κυβέρνηση την περίοδο 2008-2013, παρά το γεγονός ότι διεξήχθησαν λαϊκές διαμαρτυρίες κατά των πολιτικών λιτότητας το 2013 (ERCAS, ό.π.). Ακόμα κι εκείνο το έτος, η εμπιστοσύνη στους πολιτικούς θεσμούς στη Βουλγαρία ήταν μεγαλύτερη από ό,τι στην Ελλάδα, όπου κατάρρευσε λόγω των μέτρων σκληρής λιτότητας.

Ωστόσο, το υψηλό επίπεδο διαφθοράς στη Βουλγαρία επηρέασε αρνητικά τις επιχειρηματικές αποφάσεις. Μολονότι μέλος της ΕΕ, η διαφθορά παραμένει διαδεδομένη, σχετιζόμενη πρωτίστως με μέλη της κυβέρνησης και δημόσιους υπαλλήλους (στο ίδιο, σελ. 16). Ένας εκ των ερωτηθέντων, που μετέφερε εκεί την εμπορική του εταιρεία, εξήγησε: «Η διαφθορά είναι ο κανόνας εδώ. Ωστόσο, μπορώ να καταλάβω ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να επιβιώσουν με 200 ευρώ το μήνα. Οι κυβερνητικές πολιτικές χαμηλών μισθών οδηγούν τους δημόσιους υπαλλήλους στη δωροδοκία».

Το υψηλό επίπεδο διαφθοράς στη Βουλγαρία (Bitzenis, ό.π.· ERCAS, ό.π.) ήταν σημαντικό εμπόδιο για την είσοδο Ελλήνων επιχειρηματιών στη βουλγαρική αγορά. Ωστόσο δεν αποτέλεσε καθοριστικό ανατρεπτικό παράγοντα για διάφορους λόγους. Πρώτον, οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα χειροτέρεψαν σε

τέτοιο βαθμό, ώστε οι ερωτηθέντες ήταν διατεθειμένοι να κάνουν ό,τι χρειαζόταν για να τις αποφύγουν, αποφασίζοντας να μετακινηθούν σε μια φτωχότερη χώρα, όπως η Βουλγαρία. Δεύτερον, ο δείκτης διαφάνειας της Βουλγαρίας ήταν υψηλότερος από ό,τι στην Ελλάδα από το 2011 έως το 2014 (Transparency International, ό.π.). Τρίτον, οι επιχειρηματίες είχαν την εμπειρία της διαφθοράς στην Ελλάδα κι έτσι την αποδέχτηκαν ως μια φυσιολογική πτυχή του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου. Στην πραγματικότητα, τα ευρήματα σχετικά με τη διαφθορά είναι αρκετά αντιφατικά. Ενώ οι ερωτηθέντες διαμαρτυρήθηκαν για τη διαφθορά στην Ελλάδα, οι περισσότεροι δήλωσαν ότι η διαδεδομένη διαφθορά στη Βουλγαρία δεν αποτελεί μεγάλο πρόβλημα, γεγονός που υποδεικνύει την κοντόφθαλμη λογική των Ελλήνων επιχειρηματιών (Γιαννίτσης, ό.π.). Παρά τη μετεγκατάσταση, η νοοτροπία των Ελλήνων επιχειρηματιών παραμένει αναλλοίωτη στη Βουλγαρία: παραβλέπουν σημαντικά ζητήματα στον βωμό των γρήγορων κι εύκολων κερδών.

Συνολικά, ο αριθμός των ενεργών ελληνικών επιχειρήσεων στη Βουλγαρία αυξήθηκε σε 3.000 το 2014 (Karitsinis, 2017). Η κρίση ήταν η κινητήρια δύναμη των αποφάσεων μετανάστευσης για τους περισσότερους επιχειρηματίες (86%), καθώς η κινητικότητα των επιχειρήσεων υπόκειται σε αλλαγές που προκαλούνται από ευρύτερες συστημικές διαδικασίες. Έχοντας κατά νου ότι οι οικονομικές πρακτικές είναι ιστορικά συγκεκριμένες (Jessop, ό.π.), η κρίση ήταν σημείο αναφοράς για την πρόσφατη εξέλιξη της επιχειρηματικής μετανάστευσης μεταξύ των δύο χωρών. Επηρεασμένοι από το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της Ελλάδας μετά την κρίση, το οποίο επιδεινώθηκε σε μεγάλο βαθμό, χιλιάδες επιχειρηματίες μετανάστευσαν στη γειτονική χώρα. Η απόφαση μετεγκατάστασης επηρεάστηκε από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, που καθορίστηκαν από την αλληλεπίδραση τριών παραγόντων: α. των δομών, συμπεριλαμβανομένης της επίδρασης της οικονομικής

κρίσης, β. των τυπικών θεσμών, όπως η αναποτελεσματικότητα του ελληνικού κράτους, και γ. των άτυπων θεσμών, όπως η επιχειρηματική νοοτροπία.

Οι πιο πολλοί επιχειρηματίες κατείχαν μικρές εταιρείες (66% των ΜΜΕ που συμμετείχαν στην έρευνα, βλ. Πίνακα 1), καθώς ο αντίκτυπος της κρίσης ήταν μεγαλύτερος σε αυτές (ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, ό.π.). Το μερίδιο των μεταποιητικών επιχειρήσεων μειώθηκε σημαντικά από 46,5% στην προ κρίσης περίοδο σε 15,5% την περίοδο μετά την κρίση. Οι περισσότεροι ερωτηθέντες δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο (29,1%), και, εν συνεχεία, στις υπηρεσίες εστίασης (16,5%) και σε άλλες υπηρεσίες (35,1%).

Η πλειονότητα των επιχειρηματιών (64%) μετέφερε ολόκληρη την επιχείρηση και θεώρησε τη μετεγκατάσταση σε μια λιγότερο ανεπτυγμένη χώρα ως αναγκαιότητα για την αποφυγή της χρεωκοπίας στην Ελλάδα (72%), συμφωνώντας με ευρήματα σε συγκεκριμένους τόπους και οικονομικούς τομείς που σημείωσαν οικονομική κάμψη κατά τη δεκαετία του 1990 (Karagianni and Labrianidis, ό.π.). Σε συμφωνία με αυτά τα ευρήματα, ο ιδιοκτήτης μιας μεσαίας επιχείρησης δήλωσε: «Υποχρεώθηκα να μεταφέρω την εταιρία μου και να αλλάξω τον τρόπο ζωής μου για να διατηρήσω την επιχείρησή μου ανοικτή, μετακινούμενος σε μια φτωχότερη χώρα ώστε να αποφύγω την κατάσταση στην Ελλάδα».

Κατά την περίοδο πριν από την κρίση, πολλοί επιχειρηματίες μπορούσαν να επιλύσουν τα προβλήματά τους στην Ελλάδα με εσωτερικές αναδιαρθρώσεις, όπως απολύσεις και αλλαγές στα επενδυτικά σχέδια. Ωστόσο, η μετεγκατάσταση μετά το 2007 ήταν αναγκαία, γεγονός που σημαίνει ότι πολλοί ερωτηθέντες θα έπρεπε να διακόψουν τις δραστηριότητές τους εάν δεν μετακινούνταν, παρά τις εσωτερικές αναδιαρθρώσεις που εφάρμοσαν, όπως η ελαστικοποίηση του εργατικού δυναμικού.

Η απόφαση για τη μετά την κρίση ολική μετεγκατάσταση δεν σχετίζεται με την αδυναμία των επιχειρηματιών να παράγουν φθηνά προϊόντα ή να παρέχουν υπηρεσίες χαμηλού κόστους στην Ελλάδα, αλλά με το γεγονός ότι δεν ήταν σε θέση να αντεπεξέλθουν στα λειτουργικά έξοδα. Πράγματι, το ποσοστό των ερωτηθέντων που μετακόμισαν μόνο ένα μέρος της επιχείρησής τους από το 2007 ήταν χαμηλό (11,8% των επιχειρηματιών).

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το παρόν άρθρο ανέλυσε τη μετανάστευση επιχειρηματιών, εξετάζοντας το ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον και την ποικιλομορφία του μεταξύ των χωρών στο πλαίσιο τόσο της οικονομικής ανάπτυξης όσο και της ύφεσης. Ενώ τα αποτελέσματα παρουσιάζουν περιορισμούς σε ό,τι αφορά τη γενίκευση λόγω του μη-τυχαίου δείγματος, εμπλουτίζουν την επιστημονική έρευνα σχετικά με την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007, εξετάζοντας την κρίση και τις άνισες επιπτώσεις της μέσα από τον φακό της επιχειρηματικής μετανάστευσης. Με αυτόν τον τρόπο, το άρθρο αυτό συνέβαλε επίσης στη βιβλιογραφία για την καπιταλιστική ποικιλοχρωμία.

Πρώτον, η εξέταση της επιχειρηματικής μετανάστευσης, αναλύοντας το ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, επέτρεψε τη μελέτη της διαφοροποίησης των οικονομικών, κοινωνικών και θεσμικών συνθηκών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Οι Dixon (ό.π.) και Zhang and Peck (ό.π.) υιοθέτησαν μια προσέγγιση που επικεντρώνεται στη μελέτη της καπιταλιστικής ποικιλοχρωμίας, εξετάζοντας πτυχές της εταιρικής χρηματοδότησης και των επιχειρηματικών επενδύσεων. Το άρθρο αυτό εμπλουτίζει αυτόν τον αναδυόμενο ερευνητικό τομέα, εισάγοντας αποφάσεις επιχειρηματικής μετεγκατάστασης στη σύγκριση του κοινωνικού, οικονομικού και θεσμικού πλαισίου μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας.

Η Ελλάδα παρουσιάζει ιστορικά μια αδύναμη οικονομία στην περιφέρεια της ΕΕ, καταγράφοντας έντονη τριτογενοποίηση και μέτριο κόστος εργασίας σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΕ (Αργεΐτης, ό.π.· Βαλυράκης, ό.π.). Καταγράφει αδύναμους θεσμούς που χαρακτηρίζονται από αναποτελεσματικότητα του κράτους, υψηλά επίπεδα γραφειοκρατίας, πολύπλοκη νομοθεσία, φοροδιαφυγή και εύθραυστη κοινωνική εμπιστοσύνη, αν και παρουσιάζει ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς (Δρεττάκης, ό.π.· Γιαννίσης, ό.π.). Η Βουλγαρία έχει ακολουθήσει την τυπική στρατηγική των κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, παρέχοντας σημαντικά κίνητρα για ξένες επενδύσεις μετά το 1989, όπως το χαμηλό επίπεδο κόστους εργασίας και φορολογίας και τη βελτίωση της αποδοτικότητας του κράτους, με σχετικά απλή νομοθεσία και χαμηλή γραφειοκρατία (Slaveski and Nedanovski, ό.π.· Raconižã, ό.π.). Ωστόσο, δεν κατόρθωσε να αντιμετωπίσει σημαντικές αδυναμίες όπως η εκτεταμένη φτώχεια και η διαφθορά (Spendzharova and Vachudova, ό.π.).

Δεύτερον, μέσω της μελέτης των παραγόντων επιχειρηματικής μετεγκατάστασης, το άρθρο ανέδειξε επίσης ότι η οικονομική κρίση επηρέασε άμεσα την Ελλάδα και τη Βουλγαρία, οδηγώντας σε απόκλιση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών μεταξύ των δύο χωρών. Ως εκ τούτου, η παρούσα εργασία εμπλούτισε τη γνώση σχετικά με την επίδραση της κρίσης στην ποικιλομορφία των κοινωνικοοικονομικών πλαισίων.

Η διαφοροποίηση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας ήταν ήπια στην προ κρίσης περίοδο. Επομένως, σχετικά λίγοι Έλληνες επιχειρηματίες μετανάστευσαν στη Βουλγαρία, εκμεταλλευόμενοι την ευκαιρία να μειώσουν το κόστος και να επεκτείνουν την αγορά της εταιρείας (Karagianni and Labrianidis, ό.π.· Bitzenis, ό.π.). Η κοινωνικοοικονομική διαφοροποίηση μεταξύ των

δύο χωρών έχει επιδεινωθεί από το 2007 ως αποτέλεσμα των γεωγραφικά άνισων επιπτώσεων της κρίσης. Οι επιδράσεις της κρίσης ποίκιλλαν στις δύο χώρες λόγω των συγκεκριμένων πολιτικών που εφαρμόστηκαν και του συγκεκριμένου κοινωνικού, θεσμικού και οικονομικού πλαισίου της κάθε χώρας. Η απόκλιση αυτή οφείλεται στη σοβαρή επιδείνωση του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος.

Η κρίση έχει επιφέρει σημαντικούς κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς στην Ελλάδα, φέρνοντας στην επιφάνεια χρόνια ζητήματα, τα οποία υποτιμούνταν και δεν αντιμετωπίζονταν σε περιόδους οικονομικής αισιοδοξίας και βραχυπρόθεσμης αντιμετώπισης της πραγματικότητας. Η καπιταλιστική μνημονιακή αναδιάρθρωση έφερε τεράστιες αλλαγές στην Ελλάδα, με ραγδαία μείωση μισθών και συντάξεων, οικονομική ύφεση κι αστάθεια, επιδείνωση των θεσμών, αύξηση της φορολογίας, κατάρρευση της κοινωνικής εμπιστοσύνης, φτωχοποίηση των εργαζομένων και της μεσαίας τάξης και αύξηση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων (Hadjimichalis, 2011· Perez and Matsaganis, ό.π.). Τα μνημόνια δεν στόχευαν μόνο στη δημοσιονομική ισορροπία και την αποπληρωμή του δημοσίου χρέους αλλά, όπως αποδείχθηκε, επιδίωξαν να αυξήσουν την ομοιότητα της ελληνικής οικονομίας με κάποιες από τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ σε διάφορους τομείς, όπως, για παράδειγμα, στην αγορά εργασίας και την ένταση της μερικής απασχόλησης, και να διασώσουν τον τραπεζικό τομέα (Perez and Matsaganis, ό.π.).

Αντίθετα, το βουλγαρικό κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο έχει καταγράψει λιγότερες και λιγότερο σημαντικές αλλαγές από το 2007. Έχοντας μικρότερη επίδραση από την οικονομική κρίση, τα μέτρα λιτότητας που εφάρμοσε η βουλγαρική κυβέρνηση δεν ήταν τόσο αυστηρά όσο εκείνα που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα, καθώς επιδίωξε δημοσιονομική σταθερότητα μέσω περικοπών στις δημόσιες

υπηρεσίες και αυξήσεων στις τιμές ηλεκτρικής ενέργειας των νοικοκυριών (Petkov, ό.π.). Ωστόσο, το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον στη Βουλγαρία απέχει πολύ από το να είναι ιδανικό καθώς σε πολλούς τομείς απαιτείται βελτίωση, όπως ο περιορισμός της φτώχειας και του πελατειακού κράτους και η ενίσχυση της κοινωνικής εμπιστοσύνης (Spendzharova and Vachudova, ό.π.· ERCAS, ό.π.).

Η κρίση αποδείχθηκε ο κινητήριο μοχλός για τη μετακίνηση των ελληνικών ΜΜΕ στη Βουλγαρία, οι οποίες από 1.000 το 2006 αυξήθηκαν σε 3.000 το 2014 (Bitzenis, ό.π.· Karitsinis, ό.π.). Ακόμη και στις πιο δυσμενείς περιόδους της οικονομικής κρίσης, οι Έλληνες επιχειρηματίες μετακινήθηκαν από μια περισσότερο ανεπτυγμένη οικονομία στη δεύτερη φτωχότερη χώρα της ΕΕ, ώστε να αποφύγουν την υπανάπτυξη και την κοινωνικοοικονομική κατάσταση στην Ελλάδα, να διασώσουν τις επιχειρήσεις τους και να επαναφέρουν τα κέρδη τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι η έξοδος των ΜΜΕ από την Ελλάδα αποδείχθηκε πως δεν ήταν απλώς μια οικονομική απόφαση αλλά αποτέλεσμα του ευρύτερου πλαισίου της ελληνικής πολιτικής οικονομίας, καθώς σημαντικές πτυχές του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού μοντέλου αντικατοπτρίζονται στην απόφαση για μετανάστευση. Η αδύναμη παραγωγική δομή, η εκτεταμένη διαφθορά, η εύθραυστη κοινωνική εμπιστοσύνη, η βραχυπρόθεσμη νοοτροπία και οι χαμηλές επιχειρηματικές προσδοκίες αναδείχθηκαν ως σημαντικοί παράγοντες της μετεγκατάστασης από την Ελλάδα. Οι δε τελευταίοι τέσσερις παράγοντες υπογραμμίζουν τους πολιτισμικούς κινητήριους μοχλούς των οικονομικών πρακτικών στην περίπτωση της εξόδου των ΜΜΕ από την Ελλάδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αργεΐτης, Γ. (2008). Μισθοί, ανεργία και ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα. Στο Α. Γιαννίτσης (επιμ.), *Σε αναζήτηση ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης* (σελ. 284-300). Αθήνα: Παπαζήση.
- Βαλυράκης, Σ. (2008). Σύνοψη κυριότερων συμπερασμάτων του Συμποσίου. Στο Α. Γιαννίτσης (επιμ.), *Σε αναζήτηση ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης* (σελ. 337-351). Αθήνα: Παπαζήση.
- Βενιέρης, Δ. (2011). Κρίση οικονομίας, απορρύθμιση κοινωνικής πολιτικής : Η νέα «μικροελληνική» καταστροφή 2010-2011. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, σελ. 101-131.
- Γιαννίτσης, Α. (2013). *Η Ελλάδα στην κρίση*. Αθήνα: Πόλις.
- Γιαννίτσης, Α. και Ζωγραφάκης, Σ. (2016). *Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης*. Αθήνα: Πόλις.
- Δρεττάκης, Μ. (2011). Δημοσιονομική κρίση της Ελλάδας και οικονομική πολιτική. Στο Α. Βλάχου, Ν. Θεοχαράκης και Δ. Μυλωνάκης (επιμ.) *Οικονομική κρίση και Ελλάδα* (σελ. 143-164). Αθήνα: Gutenberg.
- Ελληνική Πρεσβεία στη Βουλγαρία (2014). *Ετήσια έκθεση διεθνών οικονομικών σχέσεων και ανάπτυξης συνεργασίας*. Σόφια: Ελληνική Πρεσβεία.
- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2009). *Χρηματοδότηση μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων*. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- ΙΟΒΕ (2018α). *Εκπαίδευση και αγορά εργασίας στην Ελλάδα: Επιπτώσεις της κρίσης και προκλήσεις*. http://iobe.gr/docs/research/RES_05_F_09072018_REP.pdf
- (Ημερομηνία πρόσβασης 25.4.2019)

- IOBE (2018β). *Η φορολογία εισοδήματος στην Ελλάδα. Συγκριτική ανάλυση και προτάσεις αναμόρφωσης*.
http://iobe.gr/docs/research/RES_29042018_PRE_GR%201.pdf (Ημερομηνία πρόσβασης 18.4.2019)
- Λαπαβίτσας, Κ. (2014). *Λέξη προς λέξη. Κείμενα για την ελληνική κρίση, 2010-2013*. Αθήνα: Τόπος.
- Τράπεζα της Ελλάδας (2019). Ηλεκτρονική βάση δεδομένων.
<http://www.bankofgreece.gr/Pages/el/Statistics/default.aspx> (Ημερομηνία πρόσβασης 23.3.2019)

Ξενόγλωσση

- Bathelt, H. and Glückler, J. (2014). Institutional change in Economic Geography. *Progress in Human Geography*, 38, pp. 340-63.
- Bitzenis, A. (2006). Determinants of Greek FDI Outflows in the Balkan Region. *Eastern European Economics*, 44, pp. 79-96.
- Cullenberg, S. (2000). Old institutionalism, new marxism. In R. Pollin (ed.), *Capitalism, socialism and radical political economy: Essays in the honor of Howard J. Sherman* (pp. 81-102). Cheltenham: Edward Elgar.
- Danchev, A. (2005). Social capital influence on sustainability of development. *Sustainable Development*, 13, pp. 25-37.
- Dixon, A. (2011). Variegated capitalism and the geography of finance: Towards a common agenda. *Progress in Human Geography*, 35, pp. 193-210.
- Doing Business (2013). *Doing business 2014. Understanding regulations for small and medium-sized enterprises*. Washington: World Bank.

- Domanski, B. (2003). Industrial change and foreign direct investment in the postsocialist economy: The case of Poland. *European Urban and Regional Studies*, 10, pp. 99-118.
- ERCAS (2015). *Public integrity and trust in Europe*. European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building. Berlin: ERCAS.
- European Commission (2017). *Taxation Trends in the European Union*. https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/taxation_trends_report_2017.pdf (accessed on 9.4.2019)
- Eurostat (2019a). *GDP and main components (output, expenditure and income)*. <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (accessed on 19.3.2019)
- Eurostat (2019b). *Unemployment by sex and age - annual average*. <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (accessed on 19.3.2019)
- Forza, C. (2002). Survey research in operations management: a process-based perspective. *International Journal of Operations and Production Management*, 22, pp. 152-194.
- Fowler, F. (2008). *Survey Research Methods*. London: Sage.
- Guzik, R. and Micek, G. (2008). The impact of delocalisation on the European software industry. In L. Labrianidis (ed), *The Moving Frontier. The Changing Geography of production in labour-intensive industries* (pp. 229-251). Aldershot: Ashgate.
- Hadjimichalis, C. (2011). Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis. *European Urban and Regional Studies*, 18, pp. 254-274.
- Harvey, D. (2006). *The limits to capital*. London: Verso.

- Hollingsworth, J. and Boyer, R. (1997). Coordination of economic actors and social systems of production. In J. Hollingsworth and R. Boyer (eds), *Contemporary capitalism: the embeddedness of institutions* (pp. 1-48). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hudson, R. (2001). *Producing places*. London: Guildford.
- IBA (2019). *Invest in Bulgaria Agency*.
<https://www.investbg.government.bg/en/pages/about-82.html> (accessed on 15.4.2019)
- Jessop, B. (2009). Cultural political economy and critical policy studies. *Critical Policy Studies*, 3, pp. 336-356.
- Johnson, R. and Onwuegbuzie, A. (2004). Mixed methods research: a research paradigm whose time has come. *Editorial Researcher*, 33, pp. 14-26.
- Kaldi-Koulikidou, T. (2007). The family strengths in Greece. Then and now. In J. Defrain and S. Asay (eds), *Strong families around the world: Strengths-based research and perspectives* (pp. 393-416). New York: Routledge.
- Kapitsinis, N. (2019). The impact of economic crisis on firm relocation: Greek SME movement to Bulgaria and its effects on business performance. *GeoJournal*, 84, pp. 321-343.
- Kapitsinis, N. (2017). Firm relocation in times of economic crisis: evidence from Greek small and medium enterprises' movement to Bulgaria, 2007-2014. *European Planning Studies*, 25, pp. 703-725.
- Kapitsinis, N., Metaxas, T. and Duquenne, M.N. (2013). Exploring the coherence and the meaning of territorial competition: Do national states behave in the same

- way as firms in case of default? The cases of Greece and Dubai. *Applied Econometrics and International Development*, 13, pp. 57-72.
- Karagianni, S. and Labrianidis, L. (2001). The pros and cons of SMEs Going International. Greek companies in Bulgaria. *Eastern European Economics*, 39, pp. 5-28.
- Kiss, E. (2007). The impacts of relocation on the spatial pattern to Hungarian industry. *Geographia Polonica*, 80, pp. 43-63.
- Maniatis, T. and Passas, C. (2013). Profitability capital accumulation and crisis in the Greek economy 1958-2009: A marxist analysis. *Review of Political Economy*, 25, pp. 624-649.
- Martin, R. (2000). Institutional approaches in Economic Geography. In E. Sheppard and T. Barnes (eds), *A companion to Economic Geography* (pp. 77-94). Oxford: Blackwell.
- Massey, D. (1995). *Spatial division of labour, social structures and the Geography of production*. London: MacMillan.
- Paris, C. (2015). *Greek shipowners prepare to weigh anchor on prospect of higher taxes*. <https://www.wsj.com/articles/greek-shipowners-prepare-to-weigh-anchor-on-prospect-of-higher-taxes-1443520314> (accessed on 15.4.2019)
- Peck, J. and Theodore, N. (2007). Variegated capitalism. *Progress in Human Geography*, 31, pp. 731-772.
- Perez, S. and Matsaganis, M. (2018). The Political Economy of austerity in Southern Europe. *New Political Economy*, 23, pp. 192-207.
- Petkov, V. (2014). Advantages and disadvantages of fiscal discipline in Bulgaria in times of crisis. *Contemporary Economics*, 8, pp. 47-56.

- Racoviță, M. (2011). Europeanization and effective democracy in Romania and Bulgaria. *Romanian Journal of Political Science*, 11, pp. 28-50.
- Sakellariopoulos, S. (2010). The recent economic crisis in Greece and the strategy of capital. *Journal of Modern Greek Studies*, 28, pp. 321-348.
- Sayer, A. (2001). For a critical cultural Political Economy. *Antipode*, 33, pp. 687-708.
- Skaperdas, S. (2015). Seven myths about the Greek debt crisis. *Revue d'économie politique*, 126, pp. 755-785.
- Slaveski, T. and Nedanovski, P. (2002). Foreign direct investment in the Balkans. *Eastern European Economics*, 40, pp. 83-99.
- Smith, N. (2010). *Uneven Development. Nature capital and the production of space*. London: Verso.
- Spendzharova, A. and Vachudova, M. (2012). Catching up? Consolidating liberal democracy in Bulgaria and Romania after EU Accession. *West European Politics*, 35, pp. 39-58.
- Transparency International (2019). <http://www.transparency.org/> (accessed on 12.4.2019)
- Zhang, J. and Peck, J. (2016). Variegated capitalism, Chinese style: Regional models, multi-scalar constructions. *Regional Studies*, 50, pp. 52-78.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οδηγός συνέντευξης

1. Οι συνθήκες στην Ελλάδα στην προ-κρίσης περίοδο

- Η προ-κρίσης περίοδος για την επιχείρηση: βιωσιμότητα, προβλήματα
- Ανταγωνισμός στην ελληνική αγορά
- Συνθήκες χρηματοδότησης: σημασία, πηγές, προβλήματα
- Τρόπος υποστήριξης της επιχείρησης από το κράτος

2. Οι συνθήκες στην Ελλάδα την περίοδο μετά την κρίση

- Η μετά την κρίση περίοδος: επιπτώσεις στην επιχείρηση, προβλήματα, αποφάσεις
- Δυνατότητα αποπληρωμής των πιστωτών
- Επίπεδο ικανοποίησης από την υποστήριξη της επιχείρησης από το κράτος
- Η επίπτωση της κρίσης στη χρηματοδότηση

3. Η μετεγκατάσταση στη Βουλγαρία

- Οι συνθήκες στην Ελλάδα πριν τη μετακίνηση
- Η επίπτωση της κρίσης στην απόφαση μεταφοράς της επιχείρησης
- Περιγραφή της απόφασης μεταφοράς της επιχείρησης
- Τα γενικότερα κίνητρα της μετακίνησης. Διάσωση; Επέκταση; Συνδυασμός;
- Πιθανότητες μετακίνησης της επιχείρησης σε περίπτωση μη εκδήλωσης της κρίσης
- Η επίπτωση της εισόδου της Βουλγαρίας στην ΕΕ στη μετακίνηση της επιχείρησης
- Οι συγκεκριμένοι λόγοι μετακίνησης από την Ελλάδα
- Οι συγκεκριμένοι λόγοι μεταφοράς της επιχείρησης στη Βουλγαρία

- Τα σημαντικότερα θέματα που λάβατε υπόψη πριν τη μετακίνηση στη Βουλγαρία
- Γιατί δεν μετακινήσατε την επιχείρηση σε μια πιο ανεπτυγμένη και σταθερή χώρα;
- Γιατί δεν μετακινήσατε την επιχείρηση νωρίτερα;
- Από πού πήρατε τις πληροφορίες για να μετακινήσετε την επιχείρηση στη Βουλγαρία;
- Έξοδα μεταφοράς της επιχείρησης

4. Η κατάσταση στη Βουλγαρία

- Είναι το οικονομικό περιβάλλον καλύτερο για την επιχείρησή σας στη Βουλγαρία;
- Ποιες είναι οι πιο ωφέλιμες εξελίξεις; Μειώθηκαν τα συνολικά έξοδα;
- Ποια είναι τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίσατε στη Βουλγαρία;
- Επιβεβαιώθηκαν οι προσδοκίες σας στη Βουλγαρία; Προέκυψαν απρόβλεπτα έξοδα;
- Ο ανταγωνισμός στη βουλγαρική αγορά
- Επιστροφή στην Ελλάδα αν η κατάσταση εκεί βελτιωθεί. Πιθανότητες, λόγοι
- Συνθήκες χρηματοδότησης στη Βουλγαρία. Άλλαξαν;
- Μειώσατε το προσωπικό στη Βουλγαρία σε σχέση με την Ελλάδα;
- Έχετε εργαζόμενους από την Ελλάδα; Σε τι ποσοστό στο σύνολο των εργαζομένων στην επιχείρηση;
- Έχετε εργαζόμενους που πηγαινοέρχονται από και προς την Ελλάδα;
- Από πού αγοράζετε τις πρώτες και ενδιάμεσες ύλες για την επιχείρησή σας;
- Πού πουλάτε τα προϊόντα της επιχείρησής σας;

– Έχετε κάνει κάποιες αλλαγές στην επιχείρησή σας μετά την εγκατάστασή σας στη Βουλγαρία; Οικονομική δραστηριότητα-προϊόν; Ποιότητα προϊόντος-καινοτομία;